

October - 2025

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 367 (F)

Indian Knowledge System**Guest Editor -**

Dr. Rajendra Sayabu More,
Principal
Chhatrapati Shivaji College,
Satara, Dist-Satara (M.S. India)

Executive Editors :

Dr. Manohar Subhash Nikam
Co Editors :
Dr. Dhanaji Baburao Masal
Dr. Dattatraya Korade

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-SonawaneFor Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Issue 367 (F) : Indian Knowledge System

Impact Factor : 6.625 (SJIF)

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

October 2025

October 2025

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 367 (F)

Indian Knowledge System

Editorial Board of this Issue

Guest Editor -

Dr. Rajendra Sayabu More,

Principal

Chhatrapati Shivaji College,

Satara, Dist-Satara (M.S. India)

Executive Editors :

Dr. Manohar Subhash Nikam

Co Editors :

Dr. Dhanaji Baburao Masal

Dr. Dattatraya Korade

Chief Editor - Dr. Swati Lawange-Sonawane

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

***Cover Design : Source AI**

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Swati Lawange-Sonawane,
Assist. Prof. (Marathi) (CHB)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- ❖ **Dr. R. S. Sarraju** - Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh** - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Sanjay Kamble** - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.] **India**
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. P. K. Shewale** - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, Panchavati-Nashik [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] **India**
- ❖ **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] **India**
- ❖ **Prof. K. M. Waghmare** - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi [M.S.] **India**
- ❖ **Prof. Vidya Surve-Borse** - MGV's LVH Arts, Sci. & Com. College, Panchavati-Nashik [M.S.] **India**

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. R. P. Singh** - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**

Review Committee -

- ❖ **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.
- ❖ **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali**, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.
- ❖ **Dr. R.D. Shinde**, HoD, Marathi, KPG Arts, Commerce & Science College, Igatpuri.

Published by -

© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane**, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Role of Geography in the Development of Indian Civilization and Culture: A Case Study of Sangli	Miss. Nikita Zambre	04
02	Drainage Systems of the Indus Valley Civilization: Architecture and Engineering	Mr. Nikhil Adsule	08
03	Law, Ethics & Morality in Philosophical Traditions: A Critical Exploration	Susmita Dhumal, Dr. M. C. Sheikh	12
04	Law, Ethics and Morality in Indian Philosophical Tradition	Dr. Rajashree Jawale	16
05	The Impact of Multilingual Heritage of India on its Knowledge Dissemination	Dr. N. K. Shinde, R. L. Gadekar	21
06	Ancient Indian Science and Technology (Mohenjo-Daro: A Masterpiece of Ancient Urban Planning)	Mr. Abhishek Todkar	24
07	A Study on Contribution of Indian Philosophical Schools to Global Knowledge	Dr. Arun Katkole	27
08	बाजीराव पेशवे आणि सिद्दी यांचा संबंध : एक ऐतिहासिक अभ्यास	एन.पी.जमदाडे	32
09	भारतातील कल्याणकारी राज्याचा ऐतिहासिक वारसा आणि सहकार	डॉ. विकास येलमार	36
10	प्राचीन भारतीय शिल्पकलेची उत्क्रांती आणि तिचा वारसा	डॉ. विकास येलमार, सागर कारंडे	39
11	प्राचीन भारतीय आर्थिक विचार प्रणालीची समकालीन प्रस्तुतता: एक चिंतन	डॉ. संजय धोंडे, श्री. किशोर सुतार	42
12	प्राचीन व मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण पद्धती 'गुरुकुल, विद्यापीठे व मदरसा'	डॉ. युवराज सुरवसे, चंद्रज्योती भाजीभाकरे	50

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

Role of Geography in the Development of Indian Civilization and Culture : A Case Study of Sangli

Miss. Nikita V. Zambre

Assistant Professor, Department of Geography, Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya,
Ramanandnagar (Burli)

Email- nikitazambre45@gmail.com

Abstract:

Geography plays a central role in shaping the life, culture, and growth of civilizations. Natural resources such as rivers, soil, and climate influence agriculture, trade, housing styles, religious practices, and social unity. In Sangli district of Maharashtra, geography has been the foundation for both economic and cultural development. The district lies on the banks of the Krishna River, which provides irrigation and fertile plains. The soil of Sangli, especially black soil, supports major crops such as sugarcane, turmeric, grapes, and pomegranates. Agriculture has given Sangli its identity as the "Turmeric City" and a hub of sugar and grape farming. The cooperative sugar factories and vineyard industries grew directly out of this fertile environment. Culture in Sangli is also linked to geography. Festivals like Makar Sankranti and Pola are celebrated with agricultural harvests. Food habits, rituals, and temple traditions are closely tied to crops and rivers. Trade in turmeric and grapes created markets that connected Sangli to other regions of India and even international exports. This research paper studies the close link between geography and the development of civilization and culture in Sangli. It shows how rivers, soil, and climate shaped agriculture, economy, society, and festivals of this district.

Keywords- Indian civilization, Indian culture, historical geography, Cultural geography

Introduction:

Civilizations always grow where nature allows people to live and progress. Geography decides where people settle, what they grow, what they eat, and how they connect with nature. Rivers, mountains, soil, forests, and climate provide the background on which culture is built. In Sangli district, the role of geography is visible in every aspect of life. The Krishna River, one of the great rivers of peninsular India, passes through the district and creates fertile plains. Tributaries such as Warna and Agrani add to the water resources. This irrigation has allowed farmers to grow sugarcane, grapes, turmeric, and pomegranates. The fertile black soil of the Deccan plateau further supports these crops. Because of this natural advantage, Sangli became a strong agricultural economy. Sugar cooperatives flourished, turmeric trade earned the title "Turmeric City," and grape farming brought international recognition. Geography not only gave Sangli economic prosperity but also shaped its lifestyle and culture. Houses, food, festivals, and even temples reflect the importance of rivers and land. This paper will discuss in detail how Sangli's geography its rivers, soil, and climate shaped agriculture, trade, economy, religion, and culture. It will show that geography is not just background, but the main reason behind the unique identity of Sangli.

Objectives:

1. To study the role of geography in Sangli's civilization.
2. To examine the influence of rivers, soil, and climate on farming in Sangli.
3. To analyze the effect of geography on Sangli's trade, economy, and society.
4. To highlight the link between Sangli's culture, religion, festivals, and environment

Methodology:

- ◆ Study of Sangli District Gazetteer and government reports.
- ◆ Observation of local environment, rivers, and farming practices.
- ◆ Collection of examples from Sangli's agriculture, trade, and cultural life.
- ◆ Interviews and discussions with local farmers, traders, and cultural practitioners to record their perspectives on the role of geography in daily life.

Discussion and Analysis:

Rivers as Lifelines of Sangli:

The Krishna River, flowing through Sangli, is the most important factor behind the district's settlement and agricultural prosperity. For centuries, the river has supplied irrigation, drinking water, and fertile soil through its floodplains. The Warna and Agrani rivers add to this network, creating a hydrological system that sustains farming even in semi-arid conditions. Historically, villages and towns in Sangli emerged on the riverbanks. Temples such as the Sangameshwar Temple at the confluence of Krishna and Warna reflect this geographical centrality. Religious and cultural gatherings are often held near river ghats, showing how rivers are both economic and spiritual lifelines. The Krishna River also enabled trade by acting as a natural transport route in earlier times. Even today, irrigation canals from the Krishna project continue to define cropping patterns in Sangli. Without rivers, Sangli could not have become the "Turmeric City" or one of India's grape and sugar hubs.

Fertile Soil and Agricultural Growth

The soil in Sangli, mainly black cotton soil, is very fertile and rich in minerals. It supports a wide variety of crops. Sugarcane is the leading crop, followed by grapes, turmeric, and pomegranates. The soil's water-retaining capacity helps in dry seasons. Because of this soil, Sangli became one of the top sugarcane-growing districts. Cooperative sugar factories were established, bringing farmers together. Grapes and pomegranates grew well in this soil, giving rise to vineyards and fruit exports. Turmeric farming in Miraj and Jath talukas made Sangli world-famous as the "Turmeric City."

Thus, the soil directly created the agricultural economy of Sangli.

Climate and Crop Patterns

Sangli has a semi-arid climate with hot summers and moderate rainfall. This climate is challenging but also suitable for certain crops. Grapes and pomegranates especially thrive in Sangli's weather. The district became famous for vineyards, and grape exports to Europe and the Middle East created a global identity. The climate also affects festivals and farming cycles. Farmers celebrate Makar Sankranti at the time of sugarcane harvest. Pola festival thanks cattle used in farming. The rhythm of life in Sangli follows the monsoon and crop seasons.

Trade and Economy of Sangli

Geography made Sangli a trading hub. Fertile soil and irrigation produced surplus crops. Sangli's turmeric markets became the largest in Asia, exporting across India and abroad. Grapes and pomegranates gave Sangli international recognition. Sugar cooperatives created rural industries and strengthened the local economy. Thus, geography linked directly with economic development. Sangli's trade identity came from its soil, crops, and rivers. Agriculture directly fed into Sangli's trade and industrial activities. Because of fertile soil and river irrigation, there

was a surplus of crops like sugarcane, turmeric, and grapes. This surplus formed the backbone of Sangli's trade economy.

Turmeric trade: Sangli hosts Asia's largest turmeric market. Farmers bring their produce to the wholesale mandi, where it is traded nationally and internationally. The fame of Sangli turmeric is tied to soil and climate.

Grape exports: Sangli grapes are shipped to Europe and the Middle East. Wine production has also started, creating new economic avenues.

Sugar industry: Cooperative sugar factories in Sangli transformed rural life by offering employment, schools, and healthcare facilities. These cooperatives are a classic example of geography driving socio-economic institutions. Without the natural base of fertile land and irrigation, Sangli would not have achieved such economic distinction.

Culture and Festivals of Sangli

Culture in Sangli reflects its geography. Festivals like Makar Sankranti, Ganesh Chaturthi, Holi, and Pola are celebrated with agricultural products. Sugarcane is offered during Sankranti, turmeric is used in weddings and rituals, and grapes are part of local food habits. Temples such as the Ganapati Temple on the Krishna River show how religion is tied to natural features. Fairs and jattras are held after harvests, showing the link between agriculture and culture. Even cooperative movements in sugar and vineyards reflect unity born out of shared geography.

Unity and Social Development

Geography did not only shape economy and culture but also social institutions. With sugarcane cultivation booming, farmers needed to organize. This led to the creation of cooperative sugar factories. Each factory became more than an industrial unit; it became a center of social unity, providing education, healthcare, and employment. Similarly, grape farmers formed associations to manage exports, packaging, and marketing. These cooperative efforts created a sense of shared identity and collective growth in Sangli. This cooperative spirit is a direct result of agricultural dependence on rivers and soil. Farmers realized that prosperity was linked to collective management of geographical resources.

Results / Findings

- ❖ The Krishna River and its tributaries are the main lifelines of Sangli.
- ❖ Fertile black soil supports sugarcane, grapes, turmeric, and pomegranates.
- ❖ Agriculture shaped trade: turmeric markets, grape exports, and sugar cooperatives.
- ❖ Culture and religion in Sangli are linked with crops and rivers.
- ❖ Geography gave Sangli its identity as a "Turmeric City" and grape hub

Conclusion:

Geography is the root of Sangli's development. The Krishna River, fertile black soil, and semi-arid climate shaped not only farming but also culture, trade, and social unity. Sugarcane, grapes, turmeric, and pomegranates became the symbols of Sangli because the land and water supported them. Festivals, temples, and rituals also reflect this geography. Farmers celebrate harvests with rituals, and temples are located on riverbanks. Trade and industry grew because of surplus crops, and cooperative movements united the people. Thus, geography is not just background it is the real creator of Sangli's civilization and culture. Protecting rivers, soil, and climate is important for keeping Sangli's identity and for future development.

References:

1. Sangli District Gazetteer (Govt. of Maharashtra)
2. Department of Agriculture, Sangli Reports
3. Cooperative Sugar Factories Records, Sangli
4. Local studies on Sangli grapes and turmeric markets
5. Field observations and cultural notes
6. Shinde, D. D. (2025). Regional Disparities in Socio-Economic Status of Sangli District (Maharashtra): A Geographical Analysis
7. More, Amol V. (2024). A Spatio-temporal Analysis of Cropping Pattern and Crop Intensity in Sangli District, Maharashtra.
8. Patil, Digvijay R., & Chavan, Amrut M. (2021). Economic Analysis of Grape Production: A Case Study of Savalaj and Manerajuri Villages of Tasgaon Block in Sangli District.
9. Desai, Vishwa-jit Nitin. (2023). Soil Resource Appraisal under Different Land Use Systems in Sangli District. Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola.
10. Atram, M. S., Kolgane, B. T., & Gurav, K. V. (2024). Personal, Socio-Economic and Psychological Characteristics of Raisin Producers in Sangli District, Maharashtra.
11. Kamble, P. S., & Pawar, V. H. (2022). Production Systems in Drylands of Jath Tehsil of Sangli District
12. Shinde, Ankush Shankar, & More, Swati Dnyaneshwar. (2023). The Study of Population Growth and Distribution in Sangli District.

Drainage Systems of the Indus Valley Civilization : Architecture and Engineering

Mr. Nikhil Adsule

M.A. II History

Chhatrapati Shivaji College, Satara

Introduction:

The **Indus Valley Civilization (IVC)** (c. 3300–1300 BC; mature phase c. 2600–1900 BC) was a Bronze Age culture of South Asia notable for its sophisticated urban planning and water management. It extended across much of present-day Pakistan and northwest India, encompassing major cities like **Mohenjo-daro, Harappa, Lothal, Dholavira**, and others. Excavations reveal that Indus cities were carefully laid out in rectangular grids, with citadel and lower-town zones, and built almost entirely of uniformly sized brick (often kiln-fired). These cities had paved roads, public baths, wells, and an elaborate drainage and sanitation system that predated similar infrastructure in contemporary civilizations.

Early archaeologists marvelled that while Egyptians were building pyramids, “the inhabitants of the Indus Valley were designing elaborate drains and levees to control floodwaters.” In fact, UNESCO notes that **Mohenjo-Daro exemplified the earliest elaborate drainage system in urban history**, integrated into rigid grid layouts with brick-built streets and city walls. Environmental conditions—monsoon rains, river floods, and the need for clean water—likely drove this innovation. The IVC’s hydraulic expertise (wells, tanks, and baths) was intertwined with its religious culture: rivers were venerated as deities, and daily ablutions were part of ritual life. Overall, the Indus drainage and sanitation complexes reflect a civilization that valued hygiene and collective engineering, yielding systems that could rival any urban drainage system built before the 19th century.

Construction Materials and Techniques:

Most IVC drains were built of **bricks and masonry**, with waterproofing mortars and coverings. Streets and drains were paved with large uniform bricks (often 22×10×5 cm) bonded by gypsum or mud mortar. The brickwork was carefully jointed to be watertight: for example, the **Great Bath at Mohenjo-Daro** was laid with fine baked bricks on edge, plastered with gypsum, and sealed with a thick coating of bitumen.

Vertical and horizontal drain channels in houses often used **cylindrical terra-cotta pipes** (clay cylinders with spigot-and-socket joints) set in the walls or floors. These clay pipes carried sewage and waste water from upper stories or roof tanks down into street drains. To control seepage and odor, some house drains discharged into sunk **earthenware soak-pits or cess-pits**, formed of brick or pottery rings, which allowed solids to settle while only liquids passed into the street sewer. Inspection features were built in: wider drains had removable stone slab covers or even corbelled brick arches to allow human access for cleaning.

Drains were typically covered to prevent blockage and hazards. Narrow drains (30–60 cm wide) were often spanned by baked brick slabs; larger channels (up to ~2 m wide) used broad stone slabs or even corbelled arches. In Mohenjo-Daro, some major culverts leading from the Great Bath employed a corbelled arch of finely cut brick. Bricks were set tightly edge-to-edge

and sealed with mortar to resist erosion. Over time, as cities were rebuilt, drains were even raised in height by adding brick walls on their sides, showing that maintenance was continuous.

Small sedimentation basins or traps were built into long drains to capture sand and debris, as evidenced by frequent piles of fine silt found at excavation levels. In many places, the craftsmanship was so exact that carved limestone or bitumen lines made channels fully watertight. Overall, materials ranged from common red clay bricks (sun-dried or kiln-fired) for walls to fine burnt bricks and gypsum for public works to natural bitumen for sealing.

City-wide Layout and Flow Integration:

Indus cities were laid out on **rectilinear grids** with a collective drainage network woven into the street plan. In major cities such as **Mohenjo-Daro and Harappa**, every main thoroughfare featured a central or side drain running its full length. These drains began as large trunk sewers at one end of a city block and tapered into smaller subsidiary drains connecting individual homes. Archaeological plans show that street intersections often contained vertical manholes or inspection openings built of brick.

The principal sewers usually drained downhill following the city's slight natural slope; Mohenjo-Daro's citadel area was built on raised fill, so its drains flowed toward the lower town and then out of the city. Each "neighbourhood" block had multiple brick-lined drains: smaller side drains collected household wastewater and fed it into larger conduits running under the major streets.

Bathwater, laundry, and kitchen refuse from private houses were channeled by short brick gutters into these street drains so that stagnant pools never formed. Because the groundwater table was high, designers also used small terracotta "soak jars" buried by the street to absorb excess water.

The master drains ran at a uniform grade (estimated at roughly $1-2^\circ$) to use gravity flow out to rivers or waste disposal fields outside the city. In Mohenjo-daro, the longest covered sewer was over 2 meters deep in places, and at **Lothal** the main sewer was 1.5 m deep and about 0.9 m across. This depth allowed maintenance crews to enter if needed.

In both Harappa and Mohenjo, city planners reserved one side of each street for drains: houses were built on a raised plinth abutting the drain so that their ground-floor bathrooms and latrines could empty directly into it. Waste flow followed a city-wide cascade: roof/bathwater → house drain or chute → street drain → soak pit or cesspool outside the town wall.

Gradient, Flow Control, and Inspection:

The Indus engineers relied on simple **gravity flow** but added clever features to maintain efficiency. City streets were deliberately sloped: most drains ran along a slight downhill grade, and the sewer walls were often battered to encourage flow. Where sewers had to cross waterlogged areas, a corbelled arch or brick vault kept the channel intact.

Inspection shafts (manholes) were built at intervals, often covered by stone slabs flush with the road, allowing workers to clear blockages and add water if needed. Small brick drops or cascades within a sewer acted as self-cleaning steps: as water fell over the drops, sediment was dislodged and carried onward.

The Indus Valley's **subtropical monsoon climate** (annual rainfall ~150–600 mm) required drains to carry heavy seasonal runoff. Street drains were just below road level, with outlets below each step to whisk rainwater away. City walls and embankments acted as flood barriers. In low-lying **Dholavira**, engineers dug reservoirs and dams to capture scarce rainwater.

Urban Planning: Public vs. Private Drainage:

Indus cities treated **sanitation as civic infrastructure**. Public spaces—baths, marketplaces, streets—had elaborate drainage, while private homes had their own fixtures connected to this network.

The **Great Bath** at Mohenjo-daro, a 12 m × 7 m brick pool, had its own dedicated outflow, running into an adjacent brick drain beneath a covered passage.

At the household level, most houses had **private bathrooms and latrines** opening onto the streets. Within a house, a small bathing platform was installed in a corner with a drain channel at one end, pouring water directly into the outlet pipe. Toilets were adjacent to these bathing areas, often flushed by emptying a jar of water through a clay pipe into a shared brick drain.

Thus, private and public drainage were seamlessly integrated.

Case Studies: Mohenjo-daro, Harappa, and Lothal:

Mohenjo-daro (Sindh, Pakistan) contained over **700 wells**, with one well serving about every three houses. The Great Bath was fed by a well and drained into the sewer system. Streets were lined with regular brick drains. House DK-G, for example, had a two-story bath with a ceramic pipe leading to the street drain.

Harappa (Punjab, Pakistan) had paved streets with covered drains identical to those at Mohenjo. Each house had a drain connected to larger sewers, with inspection holes at intervals. Soak pits beneath houses collected wastewater before it trickled into the drains.

Lothal (Gujarat, India), a port city, had a highly developed **underground sewer network**. Its main sewer, 1.5 m deep and 91 cm wide, was made of watertight brickwork. Wooden gratings trapped solids, while liquids flowed to cesspools and then out to the harbour.

Environmental and Cultural Factors:

The flood-prone **Indus floodplain** and heavy monsoon rains demanded robust runoff management. Cities were built on **raised mounds or platforms** to avoid floods. Rainwater harvesting, wells, and reservoirs formed an integrated hydrological system.

Culturally, the Indus people valued **ritual purity and hygiene**. Homes with bathrooms and private toilets indicate a concern for cleanliness unique for the era. Religious reverence for water, evidenced in art and architecture, may have driven investment in sanitation.

Comparative Insights and Legacy:

The Indus drainage system was **unparalleled in antiquity**. Comparable systems—like the Minoan (Knossos, 2nd millennium BC) and Roman (Cloaca Maxima, 6th century BC)—appeared much later. The Indus engineers developed **integrated urban sanitation** nearly a millennium before their Mediterranean counterparts.

Although the IVC declined around 1900 BC, its hydraulic engineering set a precedent. Later South Asian cities (Mauryan, medieval, and colonial periods) revived aspects of this water management.

As H. F. Gray (1940) observed, Indus drains are “still sound after nearly five thousand years,” a testament to their durability. Modern archaeologists concur that the Indus system “could rival any urban drainage systems built before the 19th century.”

Conclusion:

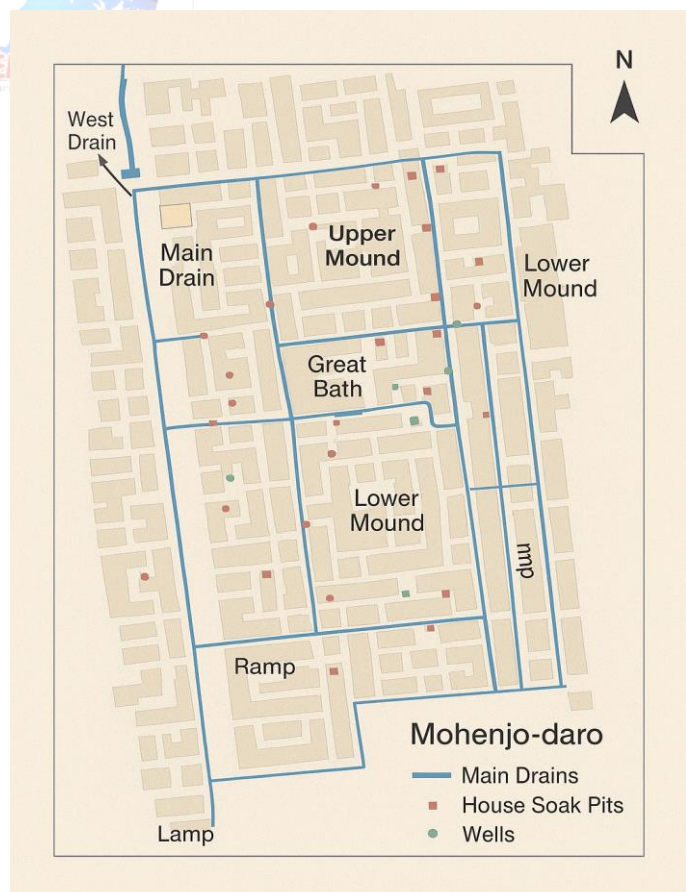
The **drainage networks of Mohenjo-daro, Harappa, Lothal**, and other Indus cities were masterpieces of ancient engineering. Through baked-brick channels, covered sewers, pipes, and pits, the Indus peoples achieved city-wide sanitation centuries ahead of their time. Their integrated approach—combining public and private drainage, inspection systems, sedimentation traps, and graded slopes—reflects not only technical brilliance but also social organization and a deep cultural value placed on cleanliness.

These systems remain some of the earliest and most advanced examples of urban sanitation ever discovered, underscoring the Indus Valley Civilization's sophistication and lasting legacy in the history of architecture and engineering.

References:

1. UNESCO World Heritage Centre. *Archaeological Ruins of Mohenjo-daro*. whc.unesco.org
2. Academia.edu – Various papers on Indus Valley urban planning and sanitation.
3. Harappa.com – Excavation reports and diagrams of Harappan drainage systems.
4. *Frontiers in Archaeology* (Green, 2022). *Urban planning and drainage maps of Mohenjo-daro*.
5. *ResearchGate* – Technical analyses of Indus Valley water management and urban hydrology.
6. TheArchaeologist.org – Articles on Indus domestic sanitation and architecture.
7. Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Oxford University Press.
8. Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. AltaMira Press.
9. Wright, R. P., & Garrett, J. (2017). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge University Press.
10. Lofrano, G., & Brown, J. (2010). "Urban sanitation in antiquity." *Environmental Engineering Journal*.
11. H. F. Gray (1940). *The Sanitation of the Indus Cities*. London: Archaeological Society Publications.

Appendices:

Law, Ethics & Morality in Philosophical Traditions: A Critical Exploration

Susmita Bhalerao Dhumal

Ph.D. Scholar, Department of Law
Shivaji University, Kolhapur
Email: susmitadhmal27@gmail.com

Dr. M. C. Sheikh

Research Guide & Professor,
Shahu Law College, Kolhapur

Keywords: Dharma, Law, Ethics, Morality, Indian Philosophy

Abstract:

Indian philosophy has an ancient tradition with various facets. The word 'tattvajnan' (philosophy) itself is derived from the two words 'tattva' (principle) and 'jnan' (knowledge), meaning the blend of essential principles and knowledge required for human life. Similarly, it includes human existence, life, knowledge, and values. It also has two main branches: Astika and Nastika. Astika refers to those who accept the authority of the Vedas, while Nastika refers to those who do not. As India is a country of many different regions, the tradition of Indian philosophy varies from place to place. The birth of philosophy occurred for the development and shaping of human values and human life, and Indian philosophy has also played a huge role in providing a moral foundation for law. For example, the values of truth, justice, equality, non-violence, and moksha (liberation) that we see in the Indian tradition from various saints, sages, and philosophers are the very foundation upon which today's social system, its morality, and the established laws and values of society firmly stand.

The concept of Ātman establishes the inherent divinity and interconnectedness of all beings, fostering a sense of shared humanity and moral responsibility. The principle of Karma provides a framework of cause and effect, where every action good or bad has a corresponding consequence. This belief underpins the moral order, encouraging ethical conduct and a sense of accountability. Finally, Moksha represents the ultimate goal of liberation from the cycle of birth and death, which inspires individuals to lead a life of self-realization and detachment from material desires, thus promoting social harmony and altruism. These three principles collectively shape the moral compass of individuals and communities, and they have historically influenced legal systems by emphasizing justice, duty, and spiritual well-being over mere material gain.

Indian philosophical traditions reveal a profound interconnection between law, ethics, morality, and the concept of Dharma. Dharma serves as the moral foundation of all laws, guiding social ethics and sustaining the universal order. Traditions such as Hinduism, Buddhism, and Jainism emphasize five core virtues non-violence, truth, celibacy, non-stealing, and non-attachment which collectively form the ethical basis of human conduct.

Through a literature-based and historical approach, this study highlights how Indian philosophical traditions are sequentially shaped with law, ethics, and morality. It seeks to demonstrate that Dharma is not only a religious principle but also a multidimensional ethical framework that integrates justice, duty, and moral responsibility. By examining classical texts, reformist visions, constitutional morality, and modern legal theories, this study presents a comprehensive understanding of how Indian philosophy continues to influence law and order, social values, and the moral fabric of society.

Objectives:

1. To examine how Dharma functioned as a common thread for law, ethics, and morality

2. To analyse the roots of law ethics and morality in Indian philosophy like manusmriti Arthshastra and Shanti Parv
3. To study how constitutional morality connect with Indian philosophical tradition
4. To identify the transformation from territorial basis

Research Methodology:

The present study adopts a qualitative, analytical, and comparative approach to examine the intricate relationship between law, ethics, and morality in Indian philosophical traditions. The methodology rests on the following pillars:

Textual Analysis – Primary sources such as the Vedas, Upanishads, Smritis, and other Dharmashastra texts are analyzed to trace the foundational concepts of Dharma, Nyaya, Rta, Ahimsa, and Karma. This method helps in understanding how ancient philosophical thought shaped normative and ethical frameworks.

Comparative Analysis – The research compares different schools of Indian philosophy and their interpretations of ethics and morality, highlighting points of convergence and divergence. This also extends to examining how these traditions relate to contemporary understandings of law and morality across India.

Philosophical and Analytical Approach – By critically engaging with key concepts, the study analyzes their philosophical underpinnings and practical implications in guiding human behavior and societal norms.

Review of Secondary Sources – Critical editions, journal articles, and contemporary commentaries are used to enrich the analysis and to situate the study within the broader academic discourse.

Interpretive Framework – The methodology relies on interpretive reasoning to connect ancient concepts with present-day issues of law, ethics, and morality, thereby ensuring both historical depth and modern relevance

Major Findings

Vasudhaiva Kutumbakam – The principle of “the world is one family” originates from Indian philosophical traditions. It emphasizes universal brotherhood, morality, and ethics, guiding societies to live in harmony and respect for all beings.

Nyaya and Bharatiya Nyaya Sanhita – The term “Nyaya” meaning justice has its roots in Indian philosophy. The evolution of the Indian Penal Code (IPC) into the present Bharatiya Nyaya Sanhita reflects the continuity of this philosophical tradition. The very foundation of justice as Nyaya reinforces how ancient Indian thought continues to shape modern legal frameworks.

Reformist Vision and Constitutional Connections

- B. R. Ambedkar – Equality and Social Justice

Ambedkar’s call for equality and social justice finds its constitutional expression in Article 21 of the Indian Constitution, which ensures the right to life and personal liberty with dignity. His vision extends beyond law into morality, reflecting the deep interlinkage between Indian philosophical traditions and constitutional morality.

- Jyotiba Phule – Anti-Caste Struggle and Women’s Education

Phule’s lifelong fight against caste discrimination and advocacy for women’s education directly resonates with Articles 15 to 17, which prohibit discrimination, abolish untouchability,

and safeguard equality. His reformist ideals echo the ethical framework of Dharma, reinforcing the Indian tradition of social justice and inclusion.

- Mahatma Gandhi – Principle of Ahimsa (Non-Violence)

Gandhi's philosophy of Ahimsa rooted in ancient Indian traditions was not only a moral doctrine but also a political tool for freedom. This principle is enshrined in constitutional values such as fraternity, harmony, and protection of life, demonstrating how Indian philosophy inspired both constitutional ideals and national movements.

- Swami Vivekananda and Annie Besant – Spiritual and Moral Upliftment

Their emphasis on spiritual strength, education, and moral awakening contributed to the shaping of India's ethical framework. These values resonate with constitutional directives promoting education, social justice, and human dignity, all deeply embedded in philosophical traditions.

- Jainism and Buddhism – Global Ethical Principles

Both traditions gifted the world with enduring values of justice, liberty, equality, and fraternity. These principles were later embedded in the Preamble of the Indian Constitution, linking ancient moral philosophies to modern governance. They continue to guide the judiciary and remain indispensable to contemporary moral and social life.

- **Rita and Dharma in Vedic Philosophy** – Rita symbolizes cosmic order and truth; law and justice are reflections of universal balance.
- **Dharmashastra, Jyotish, and Purāṇas** – Reinforce Dharma as the foundation of ethical, legal, and social order.
- **Dharmashastra Jurisprudence** – Encompasses ethical conduct, social justice, civil and criminal law, and governance, linking duty with justice.
- **Dharma Across Traditions** – Hinduism, Buddhism, and Jainism share Dharma as a principle of harmony between self, society, and cosmos.
- **Dharma Beyond Religion** – A comprehensive ethical framework embodying justice, virtue, and universal order, integrating law, morality, and spirituality.
- **Colonial Disruption and Reformist Vision** – Colonial codification (e.g., IPC 1860) reduced law's moral dimension; reformers revived ethics:

Constitutional Morality and Judicial Developments – The Constitution embeds justice, equality, and fraternity; debates on constitutional vs. unconstitutional morality (Austin, 1966) highlight evolving interpretations. Judicial rulings on environment and human rights reflect continued moral-ethical concerns.

Classical School of Thought – In criminology, emphasized rational human choice in crime; in economics, promoted free markets and minimal government intervention. Both stress human agency and responsibility.

Political Theory – Aims to evaluate contrasting conceptions of justice and the good life across societies. Its objective has been problem-solving, especially issues of freedom, justice, and the relation between individual and society.

Judicial interpretations have consistently reinforced this connection:

Navtej Singh Johar v. Union of India (2018) – The Supreme Court decriminalized consensual same-sex relations, holding that constitutional morality must prevail over social morality. The judgment emphasized equality, dignity, and fraternity as enshrined in the

Preamble, aligning them with the ethical principles of inclusivity from Buddhist and Jain traditions.

Mahavira, WIKIPEDIA, <https://en.wikipedia.org/wiki/Mahavira> (last visited Sept. 17, 2025).

Indian Young Lawyers Association v. State of Kerala (Sabarimala Case, 2018) – The Court allowed the entry of women into the Sabarimala temple, invoking constitutional morality to strike a balance between faith and gender equality. The ruling highlighted how equality and social justice, rooted in the Preamble, must harmonize with ancient philosophical ideals of Dharma and justice.

Thus, constitutional morality becomes a living bridge between India's philosophical traditions and modern governance, ensuring that laws remain aligned with timeless principles of social equity, justice, and human dignity.

Conclusion:

The study highlights how diverse theories, Vedic principles, Dharma, and the contributions of reformers have collectively shaped the moral and legal foundations of Indian thought. From Rīta in Vedic philosophy to Dharmashastra jurisprudence, from colonial disruptions to constitutional morality, and from classical schools to modern political theory, each strand underscores the inseparable link between law and human values. These principles are not isolated concepts but are deeply rooted in Indian philosophy, where law, ethics, and spirituality converge. Thus, every principle of life—justice, duty, equality, and harmony is interwoven with India's philosophical heritage, providing a timeless framework for human conduct and social order.

References:

- Primary Texts & Classical Sources
- Manusmriti (Sacred Texts of Hinduism), available at <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>.
- Mahābhārata: Anuṣṭup (Sacred Texts of Hinduism), available at <https://www.sacred-texts.com/hin/maha/>.
- UMĀSVĀTI, TATTVĀRTHASŪTRA (Nathmal Tatia trans., Jain Publishing Co. 1994) (c. 2nd century CE).
- Philosophy & Jurisprudence
- JOHN AUSTIN, THE PROVINCE OF JURISPRUDENCE DETERMINED (Noonday Press 1966).
- JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICE (Harvard Univ. Press 1971).
- Reformers & Indian Thinkers
- B. R. AMBEDKAR, ANNIHILATION OF CASTE (1936).
- Maitreyee Dubey, Interpreting Ambedkar's Concept of "Constitutional Morality" vis-à-vis the Supreme Court's Jurisprudence on the Same, 7 J. CONST. L. & JURIS. 45 (2022).
- The Importance of Ambedkar's Constitutionalism, HINDUSTAN TIMES (Apr. 16, 2025), <https://www.hindustantimes.com/india-news/the-importance-of-ambedkar-s-constitutionalism-101749123267149.html>.
- Babasaheb Ambedkar's Constitutional Morality and Its Relevance Today, INDIAN EXPRESS (July 6, 2023), <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/babasaheb-ambedkar-constituent-assembly-speech-constitutional-morality-gnctd-amendment-ordinance-2023-8689345/>.
- Criminology & Political Theory
- Classical School (Criminology), WIKIPEDIA, [https://en.wikipedia.org/wiki/Classical_school_\(criminology\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Classical_school_(criminology)) (last visited Sept. 17, 2025).

Law, Ethics and Morality in Indian Philosophical Tradition

Dr. Rajashree J. Jawale*

Abstract:

Law, ethics and morality are interlinked and interconnected under Indian philosophy. law includes rules, regulations customs, religious practices like marriage, adoption etc. Ethics includes good behaviour and habits etc. Morality includes one's own consciousness about good and bad things to do or not to do. India or Bharat is the union of states with different customs and culture. People in India follow their rites and rituals. Different caste and religions are there in India. So, it's important to study the relation of human behaviour with law, ethics and morality, which plays very important role in human welfare. This study is to know the socio-legal nature and perspectives on law ethics and morality in India.

Keywords: Law, ethics and morality, Indian Philosophy etc.

Introduction:

Ethics as a field is concerned with what is morally good and bad, right or wrong, While morality deals with norms and guidelines of proper behaviour in society, and law, as a cognitive process, governs social life through the rules established by a legitimate authority. First, the form of expression is where morality and legality diverge most. While the law governs people's external behaviour in their interactions with one another as citizens, morality is represented through an individual's behaviour and relationships with others. Morality is in some way an integral part of law, and every legal system is inseparable from it. Ethics and morality are often used interchangeably, the difference between them is more than a matter of terminology, as the terms clarify the relationship of individual values to those within the social and legal order¹. Law and Morality are interdependent and useful to understand the existence of law in the world. Natural law or God made law is the outcome of our religious scriptures. Everyone has fundamental obligation that they should follow Law Morality and Ethics for better life in society.

¹ The Role of Ethics and Morality in Law: Similarities and Differences HAXHI XHEMAJLI

"Ethics is a branch of philosophy that aims to answer the basic question, "What should I do?" It's a process of reflection in which people's decisions are shaped by their values, principles, and purpose rather than unthinking habits, social conventions, or self-interest. Our values, principles, and purpose are what give us a sense of what's good, right, and meaningful in our lives. They serve as a reference point for all the possible courses of action we could choose. On this definition, an ethical decision is one made based on reflection about the things we think are important and that is consistent with those beliefs. Many people find morality extremely useful. Not everyone has the time and training to reflect on the kind of life they want to live, considering all the different combinations of values, principles, and purposes. It's helpful for them to have a coherent, consistent account that has been refined through history and can be applied in their day to day lives. Many people also inherit their morality from their family, community or culture – it's rare for somebody to 'shop around' for the morality that most closely fits their personal beliefs. Usually, the process is unconscious. There's a challenge here: if we inherit a ready-made answer to the question of how we should live, it's possible to apply it to our lives without ever assessing whether the answer is satisfactory or not¹. The law is different. It's not a morality in the strict sense of the word because, at least in democratic nations, it tries to create a private space where individuals can live according to their own ethical beliefs or morality. Instead, the law tries to create a basic, enforceable standard of behaviour necessary in order for a community to succeed and in which all people are treated equally. Because of this, the law is narrower in focus than ethics or morality. There are some matters the law will be agnostic on but which ethics and morality have a lot to say. For example, the law will be useless to you if you're trying to decide whether to tell your competitor their new client has a reputation for not paying their invoices, but our ideas about what's good and right will still guide our judgement here. There is a temptation to see the law and ethics as the same – so long as we're fulfilling our legal obligations, we can consider ourselves 'ethical'. This is mistaken on two fronts. First, the law outlines a basic standard of behaviour necessary for our social institutions to keep functioning. For example, it protects basic consumer rights. However, in certain situations the right thing in solving a dispute with a customer might require us to go beyond our legal obligations".

The Role of Ethics and Morality in Law:

Dharma, in a general context, represents the ethical principles of the universe that align moral existence similarly to how natural laws govern the physical realm. The universe possesses morality due to its divine nature. Given that existence in the universe has a moral framework, a person must align all conflicting desires with the principles of virtue, benefiting both themselves and society as a whole. The principles of Dharma are outlined in the Dharma Shastras. In these situations, the outcome validates the methods used. Consequently, the Indian philosophical framework is comprehensive and inclusive, with Hindu ethics being neither rigid nor dogmatic, but rather adaptive and situational in addressing ethical issues. To safeguard this situational perspective from devolving into self-interest, the smritis clearly state that exceptions cannot be made for personal benefit. This can be psychologically interpreted as the core of the conscience, which is an internalized collective voice. It represents a progression from 'must consciousness' to 'ought consciousness,' stemming from an enhanced self-awareness that gives Subjective Ethics an advantage over Objective Ethics, as 'virtues surpass duties.'

Similarly, there is a significant distinction between ethics and morals. Although ethics are inherently subjective, moral theory seeks to create an objective framework of rules that should be adhered to unconditionally, independent of external factors. For example, the principle 'one must not steal' does not take into account the motivation for the bread theft by a starving individual when adhered to. It would label the action as completely immoral; nonetheless, from an ethical standpoint, the act of theft is considered justified. Thus, highlighting moral action with the help of a moral theory or rule might run in opposition to one's personal intuition (moral) or conscience (ethical). Values are essentials in personal growth ¹. Law is the product of social behaviour and societal conduct. The main function of law is to regulate the external human conduct.

Law And Morality Under Indian Constitution:

Article 13(3)(a) of Indian Constitution, states that law includes any ordinance, order, bye-law, rule, regulation, notification, custom or usage having the force of law in the territory of India. Article 25 to 28 deals with freedom of religion to everyone which is subject to public order Morality and Public health. Freedom of speech and expression under article 19(1) is subject to decency and morality, public order, security of state, etc. That means every right is subject to reasonable restrictions. These restrictions are nothing but constitutional Morality for every citizen of India to follow rules and regulations. Ethics or behaviour in enjoying rights and duties under the constitution of India. Article 51A of constitution states about Fundamental Duties for the citizens, which includes respect to women, preserve and protect natural environment, improve spirit of inquiry and scientific temper which means that people need to be followed duties in the form of ethics and morality to enjoy rights.

Religion And Morality:

Religion is a matter of faith. Ethics is all about excellence, moral philosophy is all about how humans should act². Thus, making an ethical concept, an idea/notion which deals with the

¹ ibid

² Ethics is not about following a religion, the law, or traditions like the Indian Caste system or polygamy in some religions. It's a broad idea that covers things like Human Resource Development, the environment, health, and safety. We can only do ethics well when we understand ourselves, accept that we have a self, and act based on Managing our own self means controlling our emotions and urges. Emotions

bases of judgement and decision in matters of morality. Ethics is a reflection; morality, a choice, and the most effective mode of their dissemination is through the assistance of tales and stories, for they present us with individuality and diversity alike without any reductive compliance¹.

"Hindu philosophy essentially promotes two ways of living one's life – one replete with natural inclination or Karma and the other immersed in righteousness or Dharma. The former is for immediate success, the latter for prosperity. Dharma keeps man in consonance with his environment; empowers him to attain his goals in life while giving him a better opportunity to live by what is considered right".²

Law is said to be an inadequate vehicle of justice; it is only a compromise among conflicting interests; many laws become outmoded and, in any case, law cannot keep abreast of social change; law deals only with external actions, not with conscience or motivation, and so on³.

"Morality is about how a person should live their life, while ethics are the rules that guide how people behave in society. Living morally or ethically means following the right standards of behaviour, doing what is right, and being a good person. Laws are also a form of rules that tell people what they can and cannot do. Morality, ethics, and law all set limits on what individuals can do, but they do so in different ways. For many people, knowing that an action is wrong or unethical is enough to stop them from doing it. However, for others, the only thing that stops them is the fear of getting caught and punished by the law. Laws are enforced through punishments or compensation, and this happens after a court decides based on rules set by the government. Unlike laws, moral rules don't have an official way to enforce them. Instead, they depend on a person's own sense of right and wrong, pressure from others, or maybe the fear of God. But according to the philosopher Immanuel Kant, if you avoid doing something bad only because you're afraid of being punished or going to hell, you're not truly being moral. A moral action should be done just because it is right of."⁴

Judicial Perspectives On Law And Morality In India:

Indian judiciary had also described the concept of law and morality with its relations; some examples are as follows:

"The case of Joseph Shine v. Union of India⁵ court stated the difference between constitutional morality and public morality. 'The court decriminalized adultery under Section

important and can affect how we act.

We can deal with emotions by working together, talking to others, building relationships, and finding happiness in our own lives.

¹ Ethics and morality ibid

Hinduism, as a religion, is without a founder and is considered to be eternal and existing since the very beginning. It places great stress on the doctrine of Dharma, the eternal law—termed *rta* or the cosmic order by the Vedic seers, where *rta* and the English word 'right' are derived from the same root (Matilal, 2000). While Western philosophy attempts to search for 'the truth,' Indian philosophy experiences it through *darsana* or sight. The former holds in high esteem the search for the ultimate reality through thought, while Indian philosophy focuses on studying truth and reality through immediate spiritual vision. If *Satya* (truth) is the principle underlying Dharma, Dharma is the practice of virtue, where *rta* is external and Dharma internal. Moreover, *rta* is virtue in general, while Dharma includes the duties of particular *varnas* or classes according to their abilities and capacities, often misread as castes.

² Ibid

³ Religion, Law and Ethics -- A Call for Dialogue Jerome Hall University of California, Hastings College of the Law By Jerome HALL Professor of Law, University of California, Hastings College of the Law 1978

⁴ Oxford Campanian to American Law ed. Kermit Hall Oxford UP 2002

⁵ Constitutional Morality in India - Indian Judiciary. Available from: <https://www.national-defenceinstitute.in>

497 of the Indian Penal Code, 1860, based on constitutional principles of equality and individual rights, rather than public opinion or moral norms'.

In the legal case *Indian Young Lawyers Association v. State of Kerala*¹, it was decided that the exclusion of menstruating women from the Sabarimala temple violates fundamental moral principles such as Justice, Liberty, Equality, and Fraternity. The court clarified that the term "morality" in Articles 25 and 26 of the Constitution refers to constitutional morality rather than public morality. It emphasized the need to assess existing social discriminatory practices through the perspective of constitutional morality. While laws are crafted with constitutional morality in mind, they're not solely based on public morality. Constitutional morality, characterized by adherence to constitutional principles, evolves with societal changes, ensuring dignity and upholding constitutional values.

In cases like *Government of NCT of Delhi v. Union of India*² and *Navtej Singh Johar v. Union of India*³, courts have underscored the primacy of constitutional morality over public morality, signalling a shift towards interpreting laws in alignment with constitutional principles. Law, morality and ethics in India plays very important role in development of society"⁴.

In these judicial pronouncements, we find that the public morality and constitutional morality depends upon the needs wants demands of the people and those are nothing but the rights of persons under law.

Conclusion:

India's rich cultural and religious diversity has historically been guided by concepts like Dharma⁵. Law should uphold morality, to resolve the conflicts to reflect societal progress. The concept of morality and ethics are different from society to society and people to people. Laws are the basic rules and principles governing human actions and conducts. Justice and Morality are the two pillars of natural law. The concept of Religion and morality are interlinked. Indian Philosophy is very important in the development of law and society. Law and morality is existed in basic structure of our constitution.

References:

1. The Role of Ethics and Morality in Law: Similarities and Differences HAXHI XHEMAJLI
2. Religion, Law and Ethics -- A Call for Dialogue Jerome Hall University of California, Hastings College of the Law By Jerome HALL Professor of Law, University of California, Hastings College of the Law 1978
3. Oxford Campanian to American Law ed. Kermit Hall Oxford UP 2002
4. An analysis of morality and the law, International Journal of Law, Justice and Jurisprudence 2024; 4(1): 236-239 P.238-239
5. Constitution of India 1950
6. M. P .Jain Constitutional law

¹ The Supreme Court of India - Morally Speaking the Moral Background. Available from: <https://www.lawteacher.net>

² Government of NCT of Delhi v. Union of India, (2018) 8 SCC 501

³ Navtej Singh Johar v. Union of India, AIR 2018 SC 4321

⁴ An analysis of morality and the law, International Journal of Law, Justice and Jurisprudence 2024; 4(1): 236-239 P.238-239

⁵ <https://www.lawjournal.info/article/113/4-1-44-656.pdf>

7. The Concept of Morality and Ethics in Indian Philosophy Mrs.P.Suneetha Naidu, Mrs.M.Praveena ISSN:0971-1260 Vol-22-Issue-10-November-2019 from:
<https://www.lawteacher.net>
8. <https://selfstudyhistory.com/wp-content/uploads/2015/03/ethics-in-history-of-indian-philosophy.pdf>
9. <https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3196&context=mulr>
10. An analysis of morality and the law Available from: <https://www.lawjournal.info/article/113/4-1-44-656.pdf>
11. <https://www.lawjournal.info/article/113/4-1-44-656.pdf>

The Impact of Multilingual Heritage of India on Its Knowledge Dissemination

Prin. Dr. N. K. Shinde
Chhatrapati Shivaji College, Satara

Ramchandra Laxman Gadekar
Chhatrapati Shivaji College, Satara

Abstract:

The Multilingual heritage of India plays a vital role for shaping Indian knowledge system. India is one of the countries where there is a unity in diversity. All kinds of people live in India with love and affection irrespective of their dress, culture, caste, creed, religion and language. India's knowledge system reflects this multilingual heritage with contributions of from various languages including Sanskrit, Tamil, Persian, Arabic and many others. Multilingualism in India has left a permanent impact on its knowledge system. India's linguistic landscape is a treasure trove of practices with over 22 officially recognized languages and numerous dialects.

Keywords: Multilingual, heritage, knowledge, system, dissemination, etc.

Introduction:

The term 'Multilingual' means 'a person knowing many languages.' The Oxford English Dictionary defines Multilingual as an adjective meaning, "speaking or using several different languages."

The word 'Multilingual' is a combination of two words. multi (many) and 'lingual' (pertaining to languages)

Multilingualism is the ability of an individual or a community to use more than one language, encompassing speaking, understanding, reading and writing. Multilingualism in India is an integral part of the country's cultural identity.

According to Hudson, "Multilingualism involves using more than one language within discourse or between different interlocutors or situations.

This ability to navigate multiple languages allows speakers to convey social identity, negotiate relationships and adapt to different social contexts." (Hudson, sociolinguistics; 1980 p.295)

The dominant vernacular languages like Sanskrit, Pali and Prakrit played major roles to spread and shape Indian knowledge system as prestige and standard language. It was also shaped by grammarian Panini around the 4th century BCE Sanskrit became the standard for elite discourse, administration and sacred texts across the Indian subcontinent. Sanskrit proved to be a lingua franca for scholars facilitating intellectual exchange over centuries and left impact on grammar and vocabulary of a number of Indian languages. It was a major language for philosophical treatises and Hindu epics like the Ramayana and the Mahabharata.

The detailed analysis of Sanskrit grammar made a sophisticated science of linguistics in India knowledge system providing standard for other Indian languages.

As vernacular languages Pali and Prakrit proved to be as more suitable choice to Sanskrit democratizing knowledge and challenging Sanskrit centric Vedic traditions.

Pali was the language of Buddhist scriptures, the Tipitaka, holding the teachings of the Buddha for wider audience.

Pakrit also served as a similar function for Jainism preserving its early canonical texts. The Prakrit dialects like Magadhi, Ardhamagadhi and Shauraseni had been applied in India literary forms like drama and poetry to depict the speech of common people.

The historical development of IKS shows that knowledge was not restricted to a few major languages but was continuously formed and reinterpreted in diverse regional dialects.

In south India, the Dravidian languages like Tamil, Telgu, Kannada and Malayalam flourished and became the source of literature and knowledge traditions. Both Dravidian and Sanskrit languages left impact on Indian knowledge system.

Much knowledge was transmitted orally through folk literature, songs and storytelling in regional dialects including knowledge of agriculture, medicine and social customs.

During the medieval period, the rise of the Bhakti movement made the devotional poetry and philosophical texts spread everywhere and easy to common masses.

During the Mughal rule, persian became a prominent administrative and court language particularly in North India. It provided a tall bridge to join the local dialects and a persian literature

Ancient India developed a tradition of "" additive multilingualism"" where new languages and knowledge systems were accommodated along with existing ones. The example of Mughal emperor Akbar can be taken into consideration for patronizing the translation of Sanskrit epics into persian for enriching the knowledge system for a new linguistic community,

Ancient educational institutions like Taxila and the gurukul system flourished multilingualism by using both dominant languages like Sanskrit for higher learning and regional languages for basic suggestions.

In modern India, the Multilingual heritage of FKS is undergoing a change through some major projects like National Education Policy 2020. Multilingualism can create hurdles in understanding and knowledge disseminative education and communication. The translation in mother tongues and global languages can solve these problems. It is necessary to take efforts to preserve the regional languages. The local languages should be promoted.

As far as Marathi language is concerned, it has significantly contributed to India's multilingual heritage. It has shaped the country's cultural and intellectual landscape. Marathi being an Indo-Aryan language, it has a historical significant influencing Maharashtra's cultural identify.

Marathi is used in poetry, prose, drama and folk literature. For example, a famous work by Dnyaneshwar 'Dnyaneshwari' is a commentary on the Bhagvatgita.

Sain poets like Namdev, Tukaram and Eknath wrote poetry and devotional songs for highlighting spirituality and social equality.

Some writers like Jyotirao Phule, V.S.Khandekar and P.L. Deshpande wrote for social charge and to enrich Marathi literature.

In addition to, Marathi cinema also proved truthful for shaping Maharashtra's cultural identify.

Conclusion –

The Multilingual heritage of India strengthens its knowledge system. By using linguistic diversity, India can preserve and transmit its cultural heritage to new generations. This heritage inculcates the values of Indian knowledge and culture to the people of India.

References-

- Hudson, R.A Sociolinguistics Cambridge University Press (1980)
- Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language Cambridge University Press (2010)
- Pandit, P.B. India as a Sociolinguistics Area. University of Pune (1972).
- Annamalai, E Managing Multilingualism in Indian Schools: source book for Teachers and Teacher Educators. National Council of Educational Research and Training (NCERT) (2001).

Ancient Indian Science and Technology (Mohenjo-Daro : A Masterpiece of Ancient Urban Planning)

Mr. Abhishek Ravindra Todkar

M.A. II History

Chhatrapati Shivaji College, Satara

Introduction:

Mohenjo-Daro, one of the most prominent urban centers of the Indus Valley Civilization (c. 2600–1900 BCE), reflects some of the earliest and most sophisticated examples of urban planning in the ancient world. Located in present-day Sindh, Pakistan, this city showcases how the people of the Indus Valley combined architecture, engineering, and civic planning to create a highly organized settlement. Unlike many ancient cities that grew haphazardly, Mohenjo-Daro was constructed with a clear plan, reflecting both scientific knowledge and social organization. The city demonstrates advanced ideas of town planning, drainage, building technology, and public architecture, making it a model of early civil engineering.

Architecture and Urban Planning:

Mohenjo-Daro was laid out as a planned city with two sectors: a fortified citadel on a raised mound and a lower town (site area ≈ 300 ha). Streets form an orthogonal grid, with broad north–south and east–west avenues intersecting at right angles. This produced regular rectangular blocks of residences and workshops. Such precision (wide main roads of dozens of meters, narrower lanes) and zoning (citadel vs. residential quarters) indicate advanced, early urban planning in the Indus civilization.

Building Materials and Construction:

- **Standardized brickwork:** Most buildings used fired (kiln-baked) mud bricks in a modular ratio ($\sim 4:2:1$ length–width–height). This standardization facilitated tight-fitting construction across the city. Smaller or older structures often used sun-dried mud bricks and wooden beams, while larger public buildings relied on stronger baked brick.
- **Waterproofing and durability:** Bricks were bonded with gypsum mortar, and important structures (e.g., the Great Bath) were lined with natural tar (bitumen) for waterproofing. Baked bricks proved less vulnerable to water damage and flood, so they were used in flood-prone areas and city walls. In fact, the use of baked brick technology in Mohenjo-Daro's buildings and flood embankments was a key engineering innovation of the Mature Harappan period.

Drainage and Sanitation:

- **Household plumbing:** Nearly every house had a bathing area and a latrine connected to the drains. Wastewater from domestic bathrooms and toilets was carried by clay or brick conduits into covered street sewers. Many homes drew water from their own wells and used it to flush waste into drains.
- **Sewage network:** A city-wide underground drainage system ran beside the streets. Brick-lined gutters and tunnels collected household waste; these led to larger collector drains and soak-pits (cesspits) outside the town or at mound edges. The drains were built with precisely fitted bricks and included regular inspection-cleanout holes. Archaeologists note this as one

of the world's earliest sophisticated sewer systems. Over 700 wells were found (roughly one per three houses), reflecting comprehensive water supply planning.

Public Structures:

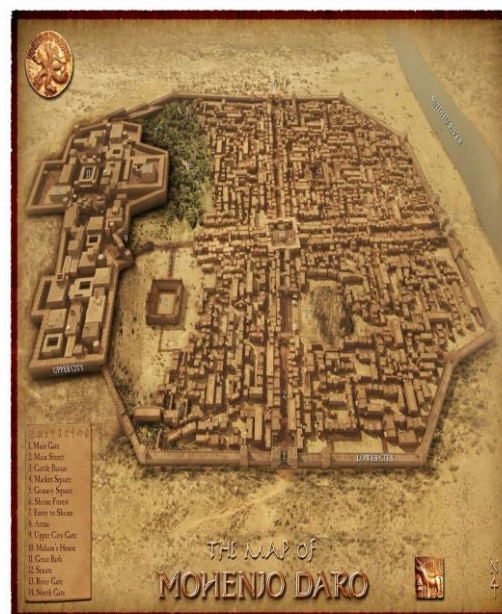
- **Great Bath:** The most famous monument is a massive watertight tank (~12 m×7 m×2.4 m) set in the citadel. It was reached by broad steps and surrounded by a colonnaded courtyard. The tank's floor and walls were made of finely fitted baked bricks plastered with gypsum and sealed with thick bitumen, making it watertight. This suggests a ritual or communal bathing function and demonstrates advanced hydraulic engineering.
- **Great Granary (or Hall):** A large citadel building (approx. 30 m long) supported on a thick brick plinth with wooden beams is thought to have been a state granary. Its interior was divided by brick air ducts (possibly for drying grain), implying storage use. However, the absence of grain remnants has led some scholars to suggest it served as an assembly or "Great Hall" instead. In any case, its scale and construction reflect complex civic engineering.
- **Other civic buildings:** Nearby on the citadel are a large Pillared Hall (an open-columned assembly hall) and a multi-room "College Hall" (78 rooms, perhaps for officials or priests). All these public buildings were built of high-quality brickwork and demonstrate the city's engineering sophistication.

Engineering Achievements:

Mohenjo-daro's architecture epitomizes advanced Bronze Age engineering. The precise grid plan, standardized bricks, and massive buildings (baths, granary, and assembly halls) all reflect technological organization. Its sanitation—flush latrines, extensive brick drains, soak pits—was unparalleled in its time. Water management (ample wells, possible rain harvesting, and the Great Bath) shows a deep understanding of hydraulics. Structures were engineered for durability: for example, city walls and buildings on high mud-brick platforms to resist floods. As UNESCO observes, the "well-planned city" of Mohenjo-Daro, with its baked-brick architecture, public baths, granary, and sewage system, testifies to an exceptionally organized civic and engineering system. Together these features mark Mohenjo-Daro as one of the world's earliest examples of a highly engineered urban centre.

Conclusion:

Mohenjo-Daro is among the world's earliest known urban settlements. Its well-laid streets, the standard size of bricks, its high degree of probability evidence on the science of town planning and drainage, sanitation and its monumental structures like Great Bath and Granary shows not only scientific knowledge but also engineering skill bred in a highly organized society as was Harappan culture. The city was designed not just for power, but also built to last, with much of its flood defences and water management infrastructure still in use — a testament to the foresight of urban planners there. These accomplishments demonstrate that the Indus Valley

peoples were early civil engineers and urban planners, whose contributions are still evident today.

References:

Reference Books :

1. **Sir John Marshall (ed.) (1931).** *Mohenjo-daro and the Indus Civilization* (official ASI report). London: A. Probsthain sehrachaeology.yale.edu.
2. **E. J. H. Mackay (1938).** *Further Excavations at Mohenjo-daro*. Delhi: Manager of Publication sehrachaeology.yale.edu.
3. **Jagat Pati Joshi (2008).** *Harappan Architecture and Civil Engineering*. New Delhi: Rupa & Co. (Infinity Foundation series) search.worldcat.org.
4. **Jonathan M. Kenoyer (1998).** *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Oxford: Oxford University Press books.google.co.jp.
5. **Gregory L. Possehl (2002).** *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press archive.org/archive.org.
6. **Michael Jansen (2010).** "Architectural measurements in the Indus cities: The case study of Mohenjo-Daro," in I. Morley & C. Renfrew (eds.), *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, pp. 125–129. Cambridge: Cambridge University Press cambridge.org.

Scholarly Websites :

7. **UNESCO World Heritage Centre – "Archaeological Ruins at Moenjodaro"** (official site on the Mohenjo-daro WHS, with descriptions of city planning and drainage systems) whc.unesco.org/whc.unesco.org (whc.unesco.org/en/list/138).
8. **LIAVH (Laboratory for Integrated Archaeological Visualization & Heritage) – Mohenjo-Daro** (research project page at Pratt Institute; overviews the site's urban planning and infrastructure) liavh.org (liavh.org/mohenjo-daro/).
9. **Directorate of Antiquities & Archaeology (Sindh, Pakistan) – "Antiquities & Archaeology"** (government site noting Mohenjo-daro as a key UNESCO heritage site under active conservation) sindhculture.gov.pk (sindhculture.gov.pk).

A Study on Contribution of Indian Philosophical Schools to Global Knowledge

Dr. Arun Sadashiv Katkole

Associate Professor, Department of History,
Dattajirao Kadam Art's Commerce and Science College,
Ichalkarnji, 416115, arunkatkole@gmail.com

Abstract:

Indian philosophical schools have enriched global knowledge by contributing profound ideas in epistemology, metaphysics, logic, ethics, and spirituality, influencing fields from cognitive science to modern scientific discourse. Key schools like Nyaya developed advanced logical frameworks, Vaisheshika introduced atomistic concepts, Sankhya and Yoga explored the nature of consciousness and mind-body connection, and Vedanta offered metaphysical insights. These traditions provide timeless frameworks for self-understanding, ethical guidance, and a deeper connection to the universe, fostering interdisciplinary dialogue and offering wisdom for modern challenges. Developed sophisticated theories of logic, reasoning, and epistemology, emphasizing rigorous analysis of knowledge acquisition through perception and inference.

Key words: Philosophy, School, Modern, Knowledge, Logic, Theory, Development, Perception, Traditions etc.

Introduction:

Focused on achieving mental and physical discipline through meditation and poses, offering practical paths to self-knowledge and mental control that have influenced modern well-being practices. Provided rich metaphysical frameworks for understanding the nature of reality, the self, and the cosmos, offering paths to spiritual realization and transcending material existence. Concepts from schools like Vaisheshika and Sankhya have found parallels in contemporary scientific theories, inspiring interdisciplinary dialogue between philosophy and science. The Nyaya and Mimamsa schools laid groundwork for the study of knowledge, influencing cognitive science and philosophy of mind through their detailed analysis of valid knowledge sources. Indian spiritual traditions, particularly Vedanta and Yoga, have fostered a global interest in mindfulness, spiritual practices, and achieving personal peace. Indian philosophies provide a framework for ethical conduct, personal purpose, and a holistic understanding of human well-being, offering enduring wisdom for social and individual challenges. Introduced concepts of atomism and realism, classifying reality into fundamental entities and providing a framework that parallels modern scientific thought. Contributed dualistic concepts of Prakriti and Purusha, exploring the relationship between the mind and physical reality and the nature of consciousness.

Problems of the Study:

Indian schools of philosophy contributed a practical, life-centric approach to knowledge, emphasizing self-improvement and the interconnectedness of spiritual and material realities to achieve Moksha. These diverse traditions, including orthodox systems like Samkhya and Vedanta and heterodox ones, explored the nature of reality, the human condition, and the path to well-being through structured philosophical inquiry, which influenced education, ethics, and the understanding of the universe.

Objectives of the Study:

The main objective of this research is to study the contribution of Indian philosophical schools to world knowledge, and some specific objectives have been given by the researcher related to the worldview and the Indian knowledge system.

1. To Study Indian philosophy in the context of globalization.
2. To Study the contribution of Indian philosophical schools.
3. To Study the impact of Indian philosophy and the contribution of philosophical schools.

Significance of the Study:

Indian philosophy isn't just theoretical; it's a guide for living, offering practical wisdom for self-improvement, happiness, and peace. Many schools share the belief that suffering arises from ignorance and can be overcome to achieve liberation during one's lifetime. These goals of life righteous living, material prosperity, and emotional fulfilment provide a framework for a balanced and meaningful existence. Truth is seen not just as theoretical knowledge but as something to be experienced and validated through reasoning and inner experience. India developed distinct orthodox schools like Vedanta, Samkhya, and Yoga, and heterodox systems that offered alternative perspectives on existence. The philosophical principles guided educational methods, focusing on holistic development and imparting specific beliefs and ways of life to students through various techniques.

Scope of the Study:

Rooted in ancient texts such as the Vedas and Upanishads, India's indigenous philosophical traditions, including Buddhism, Jainism and Sikhism, offer deep insights into human existence and ethical living. Systems such as yoga and meditation have inspired global movements for inner peace and holistic well-being. These philosophies' core lies in timeless teachings that emphasise inner peace, self-realisation, and a profound connection with the universe. Over centuries, these ideas have traveled far beyond India's borders, resonating with global thinkers, and spiritual seekers, and even influencing modern scientific inquiry.

Limitation of the Study:

The study of philosophy enhances a person's problem-solving capacities. It helps us to analyse arguments, and problems. It contributes to our capacity to organize ideas and issues, to deal with questions of value, and to extract what is essential from large quantities of information. The discipline of philosophy contributes in an indispensable way to the realization of four goals that should be fundamental to any institution of higher learning instilling habits of critical thinking in students; enhancing their reading, writing, and public speaking skills; transmitting cultural heritages to them.

Period of the Study:

To study the contribution of Indian philosophy and schools of philosophy globally, researchers have completed this research related to Indian philosophy by reviewing information from 2025.

Research Methodology:

Researchers have used a variety of secondary resources to study Indian philosophy and the contributions of its philosophical schools to the global stage. This includes research papers, journal articles, newspapers, audio videos, reference books, serial books, annual reports, texts etc.

Research Method:

Although Indian philosophy and globalization are closely related, it studies the use of philosophy in ancient times and the current situation. While conducting this research, the researcher has used secondary resources using descriptive analysis methods.

Results and Discussion:

Some key contributions include developing the number system including zero, inventing chess and snakes and ladders games, pioneering surgical techniques and ayurvedic medicine, establishing the first university. Knowledge is formless, quality less and can never be the material cause of others. It is not a substance, but it is the modification of buddhi which is its substratum. Thus, knowledge is the basis of all practical activities. The act of knowledge is to illuminate things other than itself. Philosophy can also provide a framework for making ethical decisions and for exploring important questions about life and death, meaning, and purpose. By studying philosophy, students can develop their reasoning and abstract thinking skills, which are essential for success in any field.

Schools of Indian Philosophy:

Various schools of Indian philosophy have contributed to world knowledge by considering fundamental questions such as existence, knowledge, reality, and the nature of the soul. Systems such as Samkhya, Yoga, Vedanta, Buddhism, Jainism, and Nyaya and Vaisheshika have presented different views on cosmic laws. This helped thinkers around the world understand the path to enlightenment and liberation. The influence of these ideas is still visible in education, spirituality, and philosophy around the world. Samkhya philosophy is one of the oldest and most important ideologies, explaining the relationship between man and nature. Yoga philosophy is based on it, teaching the path to liberation of the soul and the universe, whose influence continues to this day in spiritual traditions. Vedanta presented profound ideas about God and the soul. These ideas gave a broad and spiritual vision of human existence, which gave direction to spiritual awakening around the world. Buddhism and Jainism introduced concepts such as anatman and karma. These systems of thought have had a profound influence on folk religions and philosophies around the world. The Nyaya and Vaisheshika schools focused on knowledge and the means of knowledge. Nyaya philosophy gave a new direction to logic and epistemology, while Vaisheshika explained the physical structure of the universe.

Global Influence:

Indian philosophy has encouraged people around the world to ponder fundamental questions such as life, death, the soul, and the universe. The thinkers brought Indian philosophy, Vedas, to the Western world. They emphasized character building and instilling values through education, the impact of which is still visible today. These schools of Indian philosophy are still important in education and thought today, as they teach a person not only to gain knowledge, but also to live a holistic life. These are known as Vaisheshika, Nyaya, Samkhya, Yoga, Purva Mimamsa and Vedanta or Uttara Mimamsa. These six systems of philosophy are said to have been established by the sages Konada, Gautama, Kapila, Patanjali, Jaimini and Vyasa respectively. These philosophies still guide scholarly discourse in the country.

Contributions of Indian Philosophy:

Indian thought deals with various philosophical problems, among which the nature of the world, the nature of reality, the nature of knowledge, and the philosophy of religion are

important. The study of philosophy helps students develop their ability and inclination to think critically. Other subjects also help to accomplish this task. Idealism, realism, pragmatism, and existentialism. The four major schools of thought offer different perspectives on education and knowledge. Each has its own ideas about what is important in education and how to teach it. Nyaya philosophy is concerned with achieving liberation through knowledge: For the Nyaya school, valid knowledge is the means by which one attains knowledge without illusion or doubt and thereby attains liberation from misunderstanding and suffering.

Indian Epistemology:

Indian epistemology is rich in its content and logical reasoning. Indian philosophical systems can be broadly divided into two types: Vedic and non-Vedic or orthodox and heterodox. Indian Gnosis, this knowledge system refers to the indigenous knowledge traditions and philosophical systems of India. Which includes discussion of knowledge acquisition through pramanas, and different streams of Indian philosophy such as Nyaya, Samkhya, Yoga, Mimamsa and Vedanta. This knowledge presents a holistic approach to understanding various aspects of life, such as religion, logic, and truth. Indian epistemology is the study of the nature, sources, and limits of knowledge, focusing on various dimensions such as direct inference and words. It mainly focuses on the methods of attaining and verifying knowledge, which may differ in different sects of Indian philosophy, such as the emphasis on intuitive experience in Advaita Vedanta.

Important of Indian Philosophy:

Indian philosophy introduced lifestyles like; yoga and Ayurveda to the world, which are beneficial for physical and mental health. The practice of meditation is an important part of Indian philosophy for calming the human mind and achieving self-realization, which is being accepted worldwide today. The philosophy of Advaita Vedanta is a mainstream of modern Indian thought, which has had a great influence on world philosophy. Indian philosophy has given the world not only intellectual knowledge, but also a holistic perspective, which is essential for the well-being of humanity. Indian philosophy contributes to world knowledge by providing diverse, ancient systems of thought on metaphysics, ethics, and epistemology, offering timeless wisdom for modern life. Its key contributions include the universal concepts of karma and non-violence, sophisticated logical and epistemological frameworks, practical disciplines like yoga and meditation for well-being, and a universalist outlook that fosters interconnectedness and tolerance. These ideas have profoundly influenced Western thought and continue to offer global solutions to contemporary challenges such as ecological degradation and social unrest.

Epistemology and Logic:

Indian thought offers diverse models for understanding the nature of reality, including concepts like the illusion of Maya, the distinction between conventional and ultimate reality, and a fundamental, unitary order to the universe. Indian philosophers developed detailed methods for acquiring knowledge and applied rigorous analytical and deductive reasoning, laying foundational work in logic.

Conclusion:

Indian philosophy has contributed to global knowledge with its rich heritage of concepts such as universal brotherhood, omnipresent consciousness, karma and moksha, as well as

lifestyles such as yoga, Ayurveda and meditation. Various philosophical streams originating from the Vedas and Upanishads, such as Shada-darshan, have given the world a deeper understanding of the nature of the world, the nature of reality, and the nature of knowledge. Indian philosophy includes six major schools of thought like; Mimamsa, Nyaya, Vaisheshika, Samkhya, Yoga, and Vedanta. These schools have explored the nature of existence, knowledge, and reality in the world. The concepts of dharma, karma, samsara, and moksha are important in Indian philosophy. These concepts show a person the path to liberation from suffering and samsara.

References:

1. Borkakoty (2025), Impact of Indian Schools of Philosophy in the Present Education System of India, pp. 72-83.
2. Punit Kumar (2025), Indian Philosophical Schools and the Foundations of Science, pp. 45-52.
3. Gupta et. al. (2024), Indian Philosophical Schools: Orthodox and Heterodox Systems, pp. 84-89.
4. Nistarini et. al. (2020), Message of Indian Philosophy to the World Today, pp. 461-472.
5. Naskar et. al. (2023), The Influence of Indian Ancient Educational Systems on India's Educational Strategy, pp. 64-72.
6. Singh et. al. (2020), Debates on the Theory of Knowledge in Ancient Indian Philosophy, pp. 59-67.
7. Das (2023), The Enduring Relevance of Indian Philosophy in the Global Arena, pp. 106-109.

बाजीराव पेशवे आणि सिद्दी यांचा संबंध : एक ऐतिहासिक अभ्यास

जमदाडे एन.पी.

छत्रपती शिवाजी कॉलेज सातारा

मो.८८३०८९४५९१

प्रस्तावना:

सातारच्या शाहू महाराजांच्या वतीने कोल्हापूरच्या छत्रपती संभाजी महाराजांचा बंदोबस्त करण्याचे काम चालू असतानाच सासवड या ठिकाणी २ एप्रिल १७२० रोजी बाळाजी विश्वनाथ यांचा मृत्यू झाला. अनेक मराठा सरदारांचा विरोध असताना सुद्धा छत्रपती शाहू महाराजांनी पेशवे बाजीराव यांना पेशवे पदाची वस्त्रे दिली. दिल्ली मोहीम हाती घेऊन उत्तर भारतामध्ये मराठ्यांचा दरारा त्यांनी वाढवला तसेच दक्षिणेमधील निजामाचा बंदोबस्त केला पश्चिम कनारपट्टीवरील सिद्दी व पोर्तुगीज सत्तांच्या हालचाली रोखून धरल्या अशा थोर सरदाराचा जन्म १८ ऑगस्ट १७०० रोजी झाला.

बाळाजी विश्वनाथ शाहू महाराजांची पेशवे झाल्यानंतर त्यांच्या कामाचा व्याप वाढत गेला त्यामुळे बाजीरावाच्या शिक्षणाकडे त्यांना लक्ष देता आले नाही. त्या काळात रूढ असणारे संस्कृत व मूळचे ज्ञान त्यांना मिळाले होते. वयाच्या बाराव्या वर्षापासून त्यांनी अनेक मोहिमा मध्ये भाग घेतला त्यामुळे युद्धामधील सर्व डावपेच त्यांना माहीत होते. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि संभाजी महाराज यांच्यानंतर गनिमी काव्यामध्ये लढणारा कर्तबगार सेनापती म्हणून पहिली बाजीराव यांचे नाव घेतले जाते. बाळाजींच्या मृत्यूच्या वेळी त्यांचे वय १९ वर्षांचे होते. १७ एप्रिल १७२० रोजी मसूर येथे शाहू महाराजांनी बाजीरावास पेशवे पदाची वस्त्रे दिली. त्यांच्या लहान बंधूंना पंडित ही पदवी दिली.

विषयाचे महत्त्व आणि निवड:

अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची निर्मिती केली. त्यांच्या मृत्यूनंतर छत्रपती संभाजी महाराजांनी तब्बल नऊ वर्षे अंतर्गत व परकीय शत्रूंच्या बरोबर संघर्ष करून हिंदवी स्वराज्य राखण्याचा शेवटपर्यंत प्रयत्न केला. शेवटी स्वराज्यासाठी बलिदान दिले. त्यांच्या मृत्यूनंतर राजाराम महाराज गादीवर आले. संभाजी महाराजांचे मृत्यूनंतर या ठिकाणी राजा नाही. राज सिंहासन नाही, राजधानी नाही, अशा परिस्थितीमध्ये तब्बल पुढील १८ वर्षे महाराष्ट्र मोगल बादशाह बरोबर लढत राहिला या लढाईचा शेवट मोगल बादशाहाच्या मृत्यू मध्ये झाला. १७०७ साली शाहू महाराज स्वराज्यात आले.

मोगल पातशाही राखून स्वराज्य विस्तार करावा हे शाहू महाराजांचे धोरण होते. त्याचे पालन पहिले बाजीराव यांनी केले. मराठी राज्याला आर्थिक स्थिरता देणेचे महत्वाचे कार्य पहिले बाजीराव यांनी केले. बाळाजी विश्वनाथ यांनी शाहू महाराजांना मोलाची मदत केली. १६९५ च्या दरम्यान मोगली छावणी मध्ये असतानाच बाळाजी विश्वनाथ आणि शाहू महाराजांची भेट झाली होती. त्यामुळे शाहू महाराजांना आपले राज्य स्थिर करण्यासाठी आणि वाढवण्यासाठी बाळाजी विश्वनाथ फार मोठी मदत केली. त्यांच्या मृत्यूनंतर पहिले बाजीराव यांनी सिद्दी बंदोबस्त कसा केला याचा अभ्यास या संशोधन पेपरमध्ये करणार आहोत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. छत्रपती शाहू महाराज व पहिले बाजीराव पेशवे यांच्या संबंधाचा शोध घेणे.
२. मराठी राज्याच्या विस्तारा मध्ये पहिले बाजीराव पेशवे यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
३. शाहू महाराज विरोधकाचा कोल्हापूरकर संभाजी, निजाम, सिद्दी, पोर्तुगीज पहिले बाजीरावाने कसा बंदोबस्त केला याचा अभ्यास करणे.

४. बाजीराव पेशवे आणि सिद्दी यांच्या संबंधाचा शोध घेणे.

५. बाजीराव पेशवे आणि चिमाजी अप्पासाहेब यांचा संबंध कसा होता याचा अभ्यास करणे

पेशवे बाजीरावांचे सुरवातीचे कार्य:

पेशवे बाजीराव यांनी स्वराज्याची सूत्रे आपल्या हाती घेतली ^१ त्यावेळी परिस्थिती अत्यंत प्रतिकूल होती. शाहू महाराजांची आसन स्थिर झाले असले तरी त्यांना फार मोठे शत्रू होते. त्यामध्ये सवकीय आणि परकीय सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे कोल्हापूर येथे असणारे संभाजी महाराज ते शाहू महाराजांना छत्रपती मानत नव्हते सिद्दीचे उद्योग चालू होते. स्वराज्याची राजधानी रायगड दुर्ग सिद्दीच्या ताब्यात होता निजामाचे उद्योग चालू होते.

पेशवे बाजीराव व सिद्दी सचा संघर्ष (१७२७ ते १७३६):

छ. शिवाजी महाराजांपासून सिद्दी सत्तेबरोबर संघर्ष चालत आला होता. ^२ शिवकालात इ.स. १६४२ व इ.स. १६५९ मध्ये अफझलखानाच्या मोहिमेवेळी तर इ.स. १६६० मध्ये सिद्दी जोहरने पन्हाळगडास वेढा घातला त्या वेळी सिद्दी सत्तेबरोबर संघर्ष झाले. छ. शिवाजी महाराजांनी सिद्दींचे दंडराजापुरी व जंजिरा ही ठाणी जिंकण्याचा प्रयत्न केला होता. छ. संभाजीच्या काळात तर सिद्दी सत्ता इ.स. १६८१ मध्ये थेट रायगडापर्यंत धडकली होती.

सिद्दी सत्तेचा उपद्रव :

“शिवकालापासून जंजिऱ्याच्या सिद्दींनी मराठ्यांना उपद्रव देण्याचे धोरण” ^३ स्वीकारलेले होते. मराठा सत्तेचे जेव्हा सागरी वर्चस्व वाढू लागले तेव्हा सिद्दी हे मराठ्यांचे कायमचे शत्रू बनले. निजाम व त्रिंबकराव दाभाडे यांच्याबरोबरील चाललेल्या संघर्षात बाजीराव अडकून पडल्यानंतर सिद्दी सरदारांनी मराठ्यांच्या कोकणातील प्रदेशांवर हल्ले केले. त्यामुळे सिद्दी व मराठे संघर्ष सुरू झाला. नबाबाचा हत्ती, तात्कालिक कारण : अंजनवेल व गोवळकोट येथील सिद्दी सुभेदार 'सिद्दीसात' याने मराठ्यांच्या प्रदेशावर हल्ले करण्यास सुरुवात केली.

सिद्दीवर मोहिमा (१७३३ ते १७३६):

पेशवे बाजीरावांनी दि. १२ फेब्रुवारी, १७३२ रोजी कुलाबा ^४ येथे सेखोजी आंग्रेची भेट घेतली. त्या भेटीत सिद्दा विरोधात एकाचवेळी जमिनीवरून व समुद्रातून लढण्याचे निश्चित करण्यात आले. परंतु छ. शाहूच्या दरबाराकडून या मोहिमेबाबत संथ हालवाली झाल्या. ही मोहिम पावसाळ्यामध्ये सुरू केल्यामुळे इष्ट हेतू साध्य झाले नाहीत वरीसुद्धा बाजीरावांनी मंडणगड, बिरवाडी, उस्नाधार, अंतोणे, निजामपूर, तळे, घोसाळे व नागोठाणे या सिद्दी ठाण्यांवर मराठा अंमल प्रस्थापित केला. जंजिऱ्यास बाजीरावांनी वेढा घालून सिद्दींचे आरमार बुडविले. तेव्हा छ. शाहूंनी प्रतिनिधीस रायगड घेण्यास पाठविले. दि. ८ जून, १७३३ रोजी प्रतिनिधीने मोठा पराक्रम करून रायगड जिंकून घेतला. एक मोठे उद्दिष्ट पूर्ण केले.

या मोहिमेबाबत मराठा सरदारामध्ये एकसूत्रता नव्हती. रायगड प्रतिनिधीने जिंकल्यामुळे त्यांचे मराठा मंडळात पुन्हा वर्चस्व वाढेल याची बाजीरावांना भीती होती. याच वेळी सेखोजी आंग्रेचा सरदार बकाजी नाईक याने अंजनवेल व गोवळकोटास वेढा दिला. या वेळी सिद्दीसाताने प्रतिनिधीबरोबर बोलणी सुरू केली व अंजनवेल व गोवळकोट प्रतिनिधीकडे देण्याची तयारी दर्शविली. याच वेळी बाजीरावांनी सेखोजीस सांगून बकाजीस माघारी बोलाविले, बकाजी वेढा उठवून निघून गेल्यावर सिद्दीसाताने प्रतिनिधीस गोवळकोट व अंजनवेल दिले नाही. प्रतिनिधीस सिद्दीसाताने फसविले. पुढे सिद्दी सरदारांनी पोर्तुगीज, निजाम, मोगल बादशहा व इंग्रज इत्यादींची मदत ^५ मिळविली. याच काळात २८ ऑगस्ट, १७३३ रोजी सेखोजी आंग्रे कुलाबा येथे मरण पावला. त्यामुळे आंग्रे कुटुंबात कलह सुरू झाला. वारसा हक्कासंबंधी भांडणे लागली. थोडक्यात, बाजीरावांना सिद्दींवरील मोहिमेने अपयशच दिले. त्याची कारणे म्हणजे एकमुखी नेतृत्वाचा अभाव, शाहूंचा मानसिक गोंधळ, पेशवे प्रतिनिधीमधील स्पर्धा, आंग्रे कुटुंबामधील कलह, सिद्दी सरदारांना झालेली मदत इत्यादी. पुढे इ.स. १७३३ मध्ये सिद्दींशी तात्पुरता तह करून बाजीराव सातान्यास परत गेले.

चिमाजी आप्पाचा पराक्रम व सिद्दींचा बंदोबस्त पेशवे बाजीरावांनी सिद्दींबरोबर तात्पुरता तह केला असला तरी परशुराम मंदिरावरील हल्ल्यांचा सूड घेणे बाकी होते. त्यासाठी अंजनवेल व गोवळकोट ही सिद्दींची ठाणी घेणे आवश्यक होते. सिद्दींबरोबरील युद्ध इ. स. १७३४-३५ पर्यंत रेंगाळले होते. आंग्रे घराण्यातील दुफळीचा या वेळी सिद्दींनी फायदा घेऊन कुलाब्यावर आक्रमण करण्याच्या हालचाली सुरू केल्या. तेव्हा बाजीरावांनी आपला बंधू चिमाजी आप्पास सिद्दीवरील स्वारीचे नेतृत्व दिले. चिमाजी आप्पासने त्वरेने २० मार्च, १७३६ रोजी रेवासजवळ सिद्दीस गाठून सिद्दी सैन्याची कत्तल केली. झालेल्या युद्धात सिद्दीसाताचा पराभव होऊन तो मारला गेला.

चिमाजी आप्पाच्या पराक्रमामुळे सिद्दी मराठ्यांच्या वर्चस्वाखाली आले. डॉ. दिघे लिहितात, "The siddi's power declined and the siddhi became in all but name a tributary of the Maratha State.' नासिरबंग शरण आला. त्याने नर्मदेच्या दक्षिणेकडील हंडियाव खारगाव हे दोन जिल्हे बाजीरावांना दिले. अशा रीतीने बाजीरावांची ही स्वारी यशस्वी ठरली. परंतु ही स्वारी आपली शेवटची ठरेल असे बाजीरावांना त्या वेळी वाटले नव्हते. पुढे बाजीराव या नवीन प्रदेशाचा ताबा घेण्यासाठी उत्तरेकडे निघून गेले.

बाजीराव पेशव्यांचा मृत्यू (२८ एप्रिल, १७४०):

बाजीराव उत्तरेकडे जाण्यापूर्वी त्यांनी चिमाजीस पुण्यास पाठविले. आपला अंतकाळ जवळ आला आहे याची बाजीरावांना कल्पना नव्हती. आपल्या प्राणप्रिय मस्तानीला आपण सोडवू शकत नाही. याचेच बाजीरावांस अतीव दुःख झाले. बाजीरावांस हा मोठा मानसिक धक्का होता. नवीन जहागिरीची पाहणी चालू असतानाच त्यांस ताप येण्यास सुरुवात झाली व तापामध्येच दि. २८ एप्रिल, १७४० रोजी नर्मदा नदी काठी 'रावेर' या ठिकाणी बाजीरावांचा मृत्यू झाला. मृत्यूसमयी पत्नी काशीबाई व मुलगा जनार्दन हे उपस्थित होते.^९ पेशवे बाजीरावांचा शेवट शोकजनक मानला जातो. पुण्याला मस्तानीच्या वाड्यात ही बातमी समजताच, या धक्क्यामुळे तिचाही अंत झाला. तिने आत्महत्या केली की काय हे समजायला मार्ग नाही. बाजीरावांच्या मृत्यूने मराठ्यांच्या इतिहासातील एक झंझावाती पर्व संपले.

बाजीरावांची योग्यता:

बाजीरावांच्या कारकिर्दीत हिंदुस्थानच्या नकाशाचे स्वरूप पालटले गेले. केंद्रीय राजकारणाचा बिंदू दिल्लीकडून सातारा-पुण्याकडे सरकला. एवढे महत्त्व बाजीरावांनी मराठा राज्यास प्राप्त करून दिले. रियासतकार सरदेसाई म्हणतात की, 'बाजीरावांच्या योग्यतेबद्दल स्वतंत्ररित्या लिहिण्याची जरूरीच नाही. त्याची कृत्येच त्याच्याबद्दल योग्य माहिती देतात. "It is not necessary to write separately about Bajirao's character and achievements. His deeds speak for him." बाजीरावांच्या पराक्रमामुळे मराठ्यांचा मोठा साम्राज्यविस्तार झाला. तो हाडाचा शिपाईगडी होता. गनिमी कावा युद्धतंत्रात तो अतिशय पारंगत होता. घोड्यावरील रपेटीबाबत त्याचा हात कोणीच धरू शकणार नाही. 'बाजीरावांना दक्षिणेत वर्चस्व निर्माण करायचे होते, तर उत्तरेत राजकीय नेतृत्व स्वीकारण्याची त्यांची प्रबळ इच्छा होती.' असे डॉ. दिघे म्हणतात.

आर्थिक नियोजनाच्या बाबतीतही बाजीराव कार्यक्षम नव्हते. साम्राज्यविस्तार कार्यामुळे मराठा खजिना रिकामा झाला. जिंकलेल्या प्रदेशांतून फक्त चौथाई व सरदेशमुखी गोळा करण्यापुरते घोरण संकुचित ठेवले. त्या प्रदेशातील हिशेबातील जमा व खर्च इ. बाबतची व्यवस्था केली नाही. यापुढेही जाऊन त्यांनी जुन्या राज्यकारभारविषयक संस्थांमध्ये सुधारणा केल्या नाहीत. कार्य करण्यास लागणारे व्यवहार कौशल्य पेशवे बाजीरावांजवळ नव्हते. डॉ. दिघे म्हणतात, "मराठा सत्तेला संघटित स्वरूप देणे त्यांस जमले नाही. बाळाजीकडे असलेला दूरदर्शीपणा, मुत्सद्देगिरी त्यांच्याकडे नव्हती. वैयक्तिक तो उत्तम सेनानी असला तरी राज्यकारभार व आर्थिक बाबतीत तो सामान्य होता. मराठा राज्याचे प्रश्न त्याला पूर्णपणे सोडवता आले नाहीत. मराठ्यांचा एक श्रेष्ठ सेनानी म्हणून पेशवे बाजीरावांची योग्यता महान आहे."^{१०} अनेक नामवंत इतिहातज्ञांनी बाजीरावांची थोरवी वर्णन केली आहे. सर रिचर्ड टेंपल म्हणतात, 'एक शूर सैनिक आणि सेनापती या नात्याने बाजीरावांची योग्यता थोर होती.

बाजीरावांना भीती ठाऊक नव्हती. ते प्रत्येक लढाईत पुढे असत. त्यांस चैन अथवा विलास ठाऊक नव्हता. स्वतःच्या लष्करातील साध्या शिपाई, सैनिकांप्रमाणे ते राहत असत. ते त्यांच्या जीवनाशी एकरूप होत असत. त्यांनी स्वपराक्रमावर अरबी समुद्र ते बंगालचा उपसागरापर्यंत मराठा सत्तेचा दरारा निर्माण केला.' मराठ्यांचा पहिला इतिहासकार ग्रॅंट डफ म्हणतो, 'बाजीरावांजवळ साम्राज्यविस्ताराच्या योजना पूर्ण करण्याकरिता सुपीक डोके होते व त्या योजना अमलात आणण्याकरिता पराक्रमी हात होते.'

डॉ. व्ही. जी. दिघे यांनी लिहिलेल्या 'बाजीराव आणि मराठ्यांचा साम्राज्यविस्तार' या ग्रंथात बाजीरावांची स्तुती केलेली आढळते. बाजीरावांमुळेच तत्कालीन कठीण परिस्थितीमध्ये मराठा राज्याचा मोठा साम्राज्यविस्तार घडून आला असे मत मांडलेले दिसते. आपल्या सैनिकांच्या कर्तृत्वाला त्याने मोठा वाव दिला. आपल्या लष्करामध्ये धर्म, जात यांना कर्तृत्वाच्या आड येऊ दिले नाही. शौर्य-पराक्रम हा बाजीरावाचा धर्म होता. त्यामुळेच पुढे मराठा लष्करात जाधव, फडके, होळकर, शिंदे, पवार, गायकवाड इ. घराणी आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर उच्चपदास

निष्कर्ष:

छत्रपती पुण्यश्लोक शाहू महाराज यांचे धोरण मोगल पातशाही राखून स्वराज्य विस्तार करावा हे होते त्याचे पालन पहिले बाजीराव यांनी केल्याचे दिसून येते. शाहू महाराज यांचे राज्य किंवा स्वराज्य स्थिर करण्याचा प्रयत्न बाळाजी विश्वनाथ यांनी केला. मात्र कोल्हापूरकर संभाजी, निजाम, सिद्दी, पोर्तुगीज, आणि मोगल बादशहा हे मराठ्यांच्या मध्ये दुपाळी निर्माण करत होते. पहिल्या बाजीरावांनी सर्व विरोधकांचा पराभव केला. बाळाजी विश्वनाथ यांच्या मृत्यूनंतर थोरले बाजीराव यांना पेशवे पद देणाऱ्यासाठी अनेक मराठा सरदारांचा विरोध होता .मात्र तरीही शाहू महाराजांनी बाळाजी विश्वनाथ यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव थोरले बाजीराव यांना पेशवे पदाची वस्त्रे दिली. शाहू महाराजांचा विश्वास थोरल्या बाजीरावांनी सार्थक केला.कोल्हापूरकर छत्रपती संभाजी यांना दुय्यम स्थान मिळाले. मराठ्यांना उत्तरेत विस्तार करण्यास वाव मिळाला.शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचे साम्राज्यात रूपांतर झाले. दिल्ली जिंकणे ही महाराजांची इच्छा होती ती पूर्ण झाली.

संदर्भ साधने:

1. नागोरी एस. एल., मध्ययुगीन भारत का संपूर्ण इतिहास, सबलाईम पब्लिकेशन्स जयपुर 302 006 प्रथम आवृत्ती 2003 पृ.अ.30
2. सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत, पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि. मुंबई प्रथम आवृत्ती 1993 पृ.क्र. 70.
3. पुराणिक श. श्री. पेशवा पहिला बाजीराव 1721-1740 दुसरा खंड मुकुंद शंकर दाते, काय प्रकाशन पुणे 1404 सदाशिव पेठ प्रथम आवृत्ती 2000 पृ क्र.50
4. वाड.ग.ची.ब पारसनीस (संपा) श्री छत्रपती शाहू महाराजांची रोजनिशी पृष्ठ क्रमांक 50.
5. सातपुते रा.भि. माधवराव पेशवे यांचे दक्षिणेकडील धोरण: एक अभ्यास पीएच.डी प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, सप्टेंबर पृष्ठ क्रमांक 24.
6. बोडके संजीव सुखलाल सातारा नगरपालिकेचा इतिहास, (1853-2003) पीएच.डी प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, पृष्ठ क्रमांक 24.
7. पेशवे दसर पृष्ठ क्रमांक 26.

भारतातील कल्याणकारी राज्याचा ऐतिहासिक वारसा आणि सहकार

डॉ. विकास सुदाम येलमार

इतिहास विभाग

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

प्रस्तावना :-

भारतीय संविधानानुसार भारत हे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य आहे. या लोकशाही राज्याचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे कल्याणकारी राज्याची स्थापना करणे हे आहे. कल्याणकारी राज्य म्हणजे असे राज्य जे फक्त कायदा सुव्यवस्थेपुरते मर्यादित नसून ते नागरिकांच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी प्रयत्न करते. त्या राज्याचे ध्येय समाजातील प्रत्येक घटकाला सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय मिळवून देणे हे आहे. भारतात प्राचीन काळातच 'धर्म' या संकल्पनेद्वारे राज्यकर्त्यांनी प्रजेच्या हिताच्या विचार करणे आवश्यक मानले गेले. यावरून असे म्हणता येईल की भारताला प्राचीन काळापासूनच कल्याणकारी राज्याचा ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे.

सहकार ही संकल्पना मानवी जीवनामध्ये अतिशय महत्त्वाची आहे. खरेतर आजपर्यंतच्या मानवी जीवनाचा विकास हा सहकारी प्रवृत्तीमधूनच झाला आहे. मानवी जीवनाच्या भूतकाळावरती प्रकाश टाकला तर आपणास असे दिसून येते की, मानवी जीवन हे सहकारातून उत्क्रांत झालेले आहे. आज भारतात शिक्षण, आरोग्य, रोजगार गरिबी निर्मूलन, सामाजिक न्याय इत्यादींच्या माध्यमातून कल्याणकारी राज्य बळकट करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक व्यक्तींनी संघटित प्रयत्न करणे म्हणजे सहकार या दृष्टिकोनातून पाहता अगदी प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात सहकाराचा अवलंब केला जात होता असे दिसते. भारतात वैदिक काळापासून भारतीय समाजात सहकाराचा अवलंब केला जात होता.^१ सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक अशा विविध क्षेत्रात भारतीय समाज परस्पर सहकार्याने आपले प्रश्न सोडवित आलेला आहे. भारतात प्राचीन काळात कुल, जन, विश, श्रेणी आणि जाती या स्वरूपात सहकाराचा अविष्कार झालेला होता.^२

प्राचीन भारतात बुद्धकाळात जनपदाकडून लहान मुलांचे शिक्षण, सेवाभावी संस्थाकडून समाजाच्या कल्याणासाठी केली जाणारी मदत, तसेच मौर्य सम्राट अशोक याने कल्याणकारी राज्याचे आदर्श प्रत्यक्षात आणले त्यामध्ये सार्वजनिक विहिरी, पिण्याच्या पाण्याचे तलाव, वृक्षारोपण, व्यापारी वाहतुकीचे मार्ग, रुग्णालये, धर्मशाळा तसेच प्रजेच्या दुःख निवारणासाठी विविध कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी केल्याचे पुरावे सापडतात आणि या बाबींची पूर्तता करण्यासाठी पारंपरिक सहकाराचा अवलंब करण्यात आलेला होता.^३

प्राचीन भारतातील महान राजनीतितज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ आणि शिक्षक कौटिल्य याने आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात अनाथ, वृद्ध, अपंग, गर्भवती स्त्रिया आणि राज्यातील सर्व जनतेचे पालन पोषण करावे असे म्हटले आहे. मौर्य सम्राट अशोकाने धर्मप्रसार आणि लोककल्याणासाठी 'धम्म महामात्र' या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली होती.^४ मध्ययुगीन काळात सम्राट अकबर, कृष्णदेवराय व छत्रपती शिवाजी महाराज यासारख्या शासकांनी लोककल्याणासाठी नीती मूल्ये आणि धार्मिक सहिष्णूतेचे पालन केले होते. या सर्वच शासकांनी आपल्या राज्यातील प्रजेसाठी अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय सुविधा, धान्य वितरण व्यवस्था, सुंदर बागबगीचे आणि करमणुकीच्या सोयी केल्या होत्या. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राजकीय धावपळीच्या काळातही आज्ञापत्राद्वारे शेतकऱ्यांना तगाई कर्जाचे वाटप, शेतसारा माफी व शेतसाऱ्यात सूट देणे, विहिरी व तलावांच्या माध्यमातून जलसिंचनाच्या सुविधा शेतीच्या उत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न वृक्ष संवर्धनासाठी उपाययोजना, व्यापारासाठी संरक्षण व सुविधा, उद्योगांना संरक्षण इत्यादी कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी करत असताना सहकाराचा अवलंब केलेला होता.^५

ब्रिटिश सत्ताधीशांनी आणि काही सामाजिक सुधारणा केल्या उदा. सतीची चाल कायद्याने बंद केली, विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा लागू केला, गुलामगिरी प्रथेवरती बंदी घातली, आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार केला, परंतु त्यांचा हेतू हा मुख्यतः जनकल्याणाचा नव्हता तर सत्तेचा होता.

कोल्हापूर संस्थानचे अधिपती राजर्षी शाहू महाराज यांची ओळख कल्याणकारी राजा अशी आहे. आपल्या संस्थानातील जनतेच्या कल्याणासाठी त्यांनी कोल्हापूर संस्थानातील दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी धरणे आणि तलावांची निर्मिती, दुष्काळग्रस्त लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे, अन्नधान्याचे स्वस्त किमतीत वितरण करणे, दळणवळणाच्या सुविधा निर्माण करणे, पिण्याच्या पाण्याची सोय करणे, रुग्णांच्या सेवेसाठी दवाखाने, लहान बालकांसाठी आरोग्याच्या योजना, गरिबांसाठी आश्रमांची स्थापना, वंचित घटकातील लोकांसाठी शिधावाटप, विविध जाती धर्माच्या मुलांसाठी वसतिगृहांची स्थापना, मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण, धार्मिक सहिष्णुतेसाठी प्रयत्न, जातीप्रथा निर्मूलनासाठी विविध प्रयोग इत्यादी कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी त्यांनी केली होती. राजर्षी शाहू महाराज ०२ एप्रिल १८९४ रोजीच्या जाहीरनाम्यात असे म्हणतात की, 'आमची सर्व प्रजा सतत तृप्त राहून सुखी असावी, तिच्या कल्याणाची सतत वृद्धी व्हावी व आमचे संस्थानाची हर एक प्रकारे सदोदित भरभराट होत जावी, अशी आमची उत्कट इच्छा आहे'.^६

राजर्षी शाहू महाराजांनी इ. स. १८९४ मध्ये कोल्हापूर संस्थानाची सूत्रे स्वीकारल्यानंतर सर्वप्रथम आपल्या प्रजेचे औद्योगिक सर्वेक्षण तयार केले. आपल्या राज्याच्या औद्योगिक प्रगतीचे नियोजन केले व अकुशल मजूर, सुशिक्षित बेकार, शेतकरी व व्यापारी यांच्या फायद्यासाठी व एकाधिकाराचे दोष टाळण्यासाठी त्यांनी सहकारास व संमिश्र उद्योगांना अधिक प्रोत्साहन दिले.^७

शाहू महाराजांच्या मते आपल्या संस्थानातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. म्हणून शेतकऱ्यांनी आपला आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी सर्वप्रथम शेतीच्या विकासाला प्राधान्य द्यावयास पाहिजे, शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत करण्यासाठी महाराजांनी संस्थानातर्फे वेगवेगळ्या निधीमार्फत भांडवल पुरवण्याची व्यवस्था केली. यासाठी सहकारी पतपेढ्या काढण्याचा मंत्र लोकांना दिला.^८ तसेच शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानातील शेतकऱ्यांत आधुनिक ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी व शेतीला चालना देण्यासाठी विविध उपक्रम हाती घेतले. त्यांनी इ.स. १९१२ मध्ये 'किंग एडवर्ड ॲग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूट' ही संस्था कोल्हापूर येथे स्थापन करून तसेच या संस्थेला जोडूनच 'लॉर्ड आयर्विन' म्युझियमची स्थापना केली. या दोन्ही संस्थांच्या माध्यमातून शेतकरी व शेतीमध्ये आधुनिक शेती पद्धतीचा प्रसार केला. शेतकऱ्यांना आधुनिक अवजारे, बी बियाणे, खते, औषधे, आधुनिक मशागतीच्या पद्धती यांचे ज्ञान व प्रशिक्षण देण्यासाठी शेती अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यात आल्या तसेच शेती व शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी त्यांनी सहकारी संस्थांच्या निर्मितीला चालना दिली.^९

राजर्षी शाहू महाराजांच्या मते भारतासारख्या दरिद्री व मागासलेल्या देशाची प्रगती होण्यासाठी सहकार चळवळीची आवश्यकता असून ती महत्त्वपूर्ण कार्य करू शकते. सहकाराच्या आधार घेतल्यानंतर शेतकरी, कारागीर, उद्योजक यांना भांडवलपुरवठा होऊन शेती व उद्योगाची प्रगती होऊ शकते. मध्यस्थ व सावकार यांच्या वर्चस्वातून शेतकरी व कारागीर मुक्त होतो आणि शेतीतून निर्माण होणाऱ्या मालाला योग्य भाव मिळून दलालाऐवजी गरिबांचा फायदा होतो असे त्यांना वाटत होते.^{१०} शेतकरी व कामगारांना स्वतःची सर्वांगीण उन्नती करून घ्यावयाची असेल तर त्यांनी नवनवीन गोष्टींचा स्वीकार केला पाहिजे. शेतकऱ्यांनी पारंपरिक व जुन्या शेती करण्याच्या पद्धती सोडून दिल्या पाहिजेत व नवीन मार्गाचा अवलंब मोठ्या प्रमाणात केला पाहिजे. शेतकरी, शेतमजूर, कारागीर यांनी नवनवीन तंत्रविज्ञान शिकण्यासाठी पुढे आले पाहिजे. कोल्हापूर संस्थान त्याकरिता सर्व प्रकारची मदत देण्यास तयार आहे असे आवाहन त्यांनी केले होते.^{११}

एकंदरीत प्राचीन कालखंडापासून आजतागायत भारतातील अनेक राज्यकर्त्यांनी कल्याणकारी राज्याची स्थापना करताना त्याच्या अंमलबजावणीसाठी सहकाराचा अवलंब केलेला होता. त्याच्या स्वरूपात मात्र उत्तरोत्तर

बदल होत गेलेला आहे. भारतातील कल्याणकारी राज्य ही केवळ शासनाची जबाबदारी नसून समाजातील सर्व घटकांचा सहभाग असलेली प्रक्रिया आहे. प्राचीन परंपरेपासून ते आधुनिक भारतापर्यंत जनतेच्या हितासाठी शासन हीच भारतीय राज्यव्यवस्थेची ओळख राहिली आहे. सहकार आणि कल्याणकारी धोरणे यांच्या एकत्र प्रयत्नातूनच भारत सामाजिक न्याय, आर्थिक समानता आणि सर्वांगीण विकासाच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. भारतातील सहकार चळवळ ही कल्याणकारी राज्याची आधारभूत शक्ती ठरली आहे सहकारामुळे ग्रामीण भागात रोजगार, आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक एकोपा वाढला आहे

संदर्भ :-

1. Buch Maganlal A; Economics Life in Ancient India, R.S. Publishing House, Allahabad, 1979, P. 361
2. झा.डी.एन., प्राचीन भारत एक रूपरेखा, अनुवादक-कन्हैया, मनोहर पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नई दिल्ली, २० वी आवृत्ती, २०१०, पृ. २२
3. Kosambi D.D., The culture and Civilization of Ancient India in Historical Outline, Vikas Publication, Delhi, P.113
4. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, खंड-१२, १९८५, पृ.१७९
5. रोडे सोमनाथ, राजर्षी शाहू व्याख्यानमाला, २२ जून २०११, दैनिक सकाळ, कोल्हापूर आवृत्ती, दि. २८ जून २०११
6. साळुंखे पी.बी. (संपा.), राजर्षी शाहू गौरवग्रंथ, शिक्षण व सेवा योजना विभाग, महाराष्ट्र राज्य मंत्रालय, मुंबई, १९८८, पृ.२९
7. पळसापुरे पी.झेड, श्री. छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य, मंगुडकर मा.प. (संपा.), महाराष्ट्रातील समाजप्रबोधन आणि छत्रपती शाहू महाराजांचे कार्य, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९७५, पृ. ७४
8. पवार जयसिंगराव, राजर्षी छत्रपती शाहू जीवन व कार्य, पवार जयसिंगराव (संपा.), राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती जानेवारी २००१, पृ. २०८
9. Sabnis R.V., Notes on Kolhapur, The Times Press, Bombay, 1928, P-29
10. घुगे वि.बा., छत्रपती शाहूंचे समाजवादी आर्थिक धोरण एक चिकित्सक अभ्यास, दि कोल्हापूर रायटर्स को. ऑपरेटिव्ह सोसायटी, कोल्हापूर, १५ ऑगस्ट १९७५, पृ. १५०
11. जाधव भ.बा. (संपा.), राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे, राजर्षी प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७१, पृ.११६

प्राचीन भारतीय शिल्पकलेची उत्क्रांती आणि तिचा वारसा

डॉ. विकास सुदाम येलमार

इतिहास विभाग,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

कारंडे सागर राजेंद्र

एम. ए. भाग २, इतिहास विभाग,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि समृद्ध संस्कृतींपैकी एक आहे. भारतीय शिल्पकला ही देशाच्या सांस्कृतिक ओळखीचा एक महत्वाचा भाग आहे. मूर्तिशास्त्र हे सामाजिक, मुल्ये, आध्यात्मिक श्रद्धा आणि कलात्मक अभिव्यक्ती व्यक्त करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. या शिल्पकलेच्या माध्यमातून भारतीयांनी विविध देवदेवता, सौंदर्य, मानवी जीवन आणि तात्विक विचार यांना दगडात, धातूत आणि मातीमध्ये साकारले आहे. या शिल्पकलेच्याद्वारे प्राचीन भारतीय समाजाच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब शिल्पकलेत दर्शविले आहे. प्राचीन काळात उत्तरोत्तर पारंपरिक सौंदर्यात्मक आणि धार्मिक तत्वांच्या अनुषंगाने मूर्ती बनविण्याच्या तंत्राचा विकास झाला आहे. या शोधनिबंधाचा उद्देश भारतीय शिल्पकलेच्या विकसित होत असलेल्या परंपराचा शोध घेणे हा आहे. याबरोबरच आधुनिक भारतीय शिल्पकार प्राचीन पद्धतींना समकालीन संवेदनशीलतेने कसे जुळवून घेत होते याचा उलगाडा करणे हा आहे.

प्राचीन भारतीय कला आणि वास्तुकाला धार्मिक, तात्विक आणि सांस्कृतिक प्रतिकवादाशी खोलवर गुंफलेली आहे. स्तूप आणि मंदिरे, विशेषतः बौद्ध मंदिरे, आध्यात्मिक शिकवणी आणि सांस्कृतिक बाबींच्या प्रसाराचे काम करतात. कालांतराने भारतीय शिल्पकलेची उत्क्रांती झाल्यामुळे देशाच्या बदलत्या सामाजिक राजकीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब दर्शविणाऱ्या नवीन प्रकारच्या कलांचा विकास झाला आहे.

प्राचीन काळातील शिल्पकलेची सुरुवात -

भारतीय शिल्पकलेचा प्रारंभ सिंधू संस्कृतीच्या काळापासून झाला. निरनिराळ्या ठिकाणच्या उत्खननात मिळालेल्या अवशेषावरून या संस्कृतीतील शिल्पकलेच्या क्षेत्रातील प्रगतीचे ज्ञान होते. येथील उत्खननात मृण्मय मूर्ती, ब्रॉन्झच्या मूर्ती व दगडाच्या मूर्ती मिळालेल्या आहेत. हडप्पा आणि मोहंजोदडो येथे आढळलेली ब्रॉन्झची नर्तिकेची मूर्ती कलापूर्ण आहे, ती मूर्ती नग्न असून तिचा डावा हात गुडघ्यावर व उजवा हात कमरेवर आहे. तिचा डावा हात बांगड्यांनी भरलेला असून गळ्यात एक माळ आहे. चपटे नाक, जाड ओठ, अरुंद कपाळ व पुढे आलेला जबडा ही तिची शरीरवैशिष्ट्ये आहेत. ही मूर्ती कलाकौशल्याच्या दृष्टीने पाहिल्यास परिपूर्ण आहे तसेच येथे मिळालेली पुरुषाची दगडाची मूर्ती महत्वाची आहे. येथे मिळालेली धर्मगुरूची मूर्ती प्रसिद्ध आहे. धर्मगुरूंनी दाढी राखलेली असून मिशा ठेवलेल्या नाहीत, त्याचे डोळे अर्धवट झाकलेले असल्यामुळे तो ध्यानस्थ असावा असे वाटते. या कलाकृती भारतीय शिल्पकलेचे प्रारंभिक उदाहरण मानले जाते. या काळात शिल्पकला प्रामुख्याने माती, धातू आणि दगड या माध्यमातून केली जात होती. या सर्वच शिल्पांमध्ये मानवाच्या भावभावना, शारीरिक रचना आणि गतिशीलता अत्यंत सूक्ष्मतेने दाखवण्यात आली आहे, ज्यामुळे या काळातील कलाकारांची कल्पकता आणि कौशल्य स्पष्ट दिसते. येथील कलाकारांना शरीररचना शास्त्राचे परिपूर्ण ज्ञान होते असे दिसते तसेच त्यांना रंगसंगतीचेही ज्ञान होते.^१

मौर्यकालीन शिल्पकला -

मौर्य काळात शिल्पकलेच्या क्षेत्रात मोठी प्रगती झाली. सम्राट अशोकाच्या काळात शिल्पकलेला धार्मिक आणि राजकीय पाठबळ मिळाले. मौर्य काळाची कला म्हणजे प्राचीन ऐतिहासिक काळाच्या सुरुवातीची कला म्हणून

कलेच्या इतिहासात मौर्यकाळाच्या कलेला एक आगळेच स्थान प्राप्त झाले आहे. अशोकाच्या स्तंभावरील सिंह, बैल, हत्ती इत्यादी शिल्पे हे उत्कृष्ट शिल्पकलेचे नमुने आहेत. सारनाथ येथील अशोक स्तंभावरील चार सिंहाचे शिल्प हे आपल्या देशाचे राष्ट्रीय चिन्ह आहे. सारनाथचा हा स्तंभ अतिशय आकर्षक आहे. यातील सगळे प्राणी प्रमाणबद्ध आणि डौलदार आहेत. शरीराचे आरोह अवरोह बरोबर टिपलेले आहेत. यातील सिंहाच्या शरीराच्या सर्वच भागांना कृत्रिमतेचा स्पर्श केल्याने त्यांना एक वेगळाच राजशाही डौल आलेला आहे. नैसर्गिक आणि कृत्रिम यांचा इतका सुंदर मिलाप भारतात अन्यत्र क्वचितच पहावयास मिळतो. अशोकाच्या शिल्पकामात मानवी मूर्तींना स्थान नाही.^२ या काळात दगडी शिल्पकलेला विशेष प्राधान्य होते. पॉलिश केलेला चुनखडीचा दगड वापरून तयार केलेली शिल्पे उत्कृष्ट कौशल्य दर्शवितात. पुढे शुंग व सातवाहन काळात बौद्ध स्तुपावरील रेलिंग, तोरणे आणि शिल्पफलक यामध्ये मानवी आणि दैवी रूपांची कलात्मक मांडणी दिसते, सांची भरहुत आणि अमरावती ही स्थळे या कालखंडातील शिल्पकलेची महत्त्वाची केंद्रे होती.^३ भारतीय कलाकृतींचा धार्मिक प्रतिकात्मकतेची दीर्घकाळ संबंध आहे. मंदिरे, मठ आणि धार्मिक इमारती देशाच्या अध्यात्मिक प्रयत्नांचे भौतिक प्रकटीकरण म्हणून काम करतात. स्तूप आणि मंदिराभोवती प्रदक्षिणा घालण्याच्या पद्धतीला सांस्कृतिक महत्त्व आहे, हिंदू मंदिरे मूर्तिशास्त्रात समृद्ध आहेत जी देवदेवतांची विविधता तसेच हिंदू पौराणिक कथामधील जटील कथा प्रतिबिंबित करतात. हिंदू मंदिरांमधील देवता आणि शिल्पे दैवी आणि मानवी क्षेत्रामधील मध्यस्थ म्हणून काम करतात. बौद्ध आणि हिंदू दोन्ही धर्मातील मूर्तिशास्त्रात प्रतिकात्मक प्रतिमांचा वापर खोल आध्यात्मिक संदेश देण्यासाठी केला जातो.

गुप्तकालीन शिल्पकला -

गुप्तकाळ हा शिल्पकलेचा सुवर्णकाळ म्हणून ओळखला जातो. या काळातील शिल्पकलेला धार्मिक आणि सौंदर्यात्मक अशी दोन्ही परिमाणे प्राप्त झाली. गुप्त कलाकारांनी मानव आणि देवतांचे स्वरूप सौम्य, शांत आणि दिव्य रूपात साकारले. मानव आकृती हा गुप्त शिल्पकलेचा केंद्रबिंदू होता. गुप्तकालीन कला ही शुद्ध भारतीय कला होती. सारनाथ, देवगड, अजंठा अशा अनेक ठिकाणी या काळातील प्रतिमा व मूर्ती आढळतात. सारनाथ येथील धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रेत बसलेली मूर्ती सर्वोत्कृष्ट बुद्धमूर्तींपैकी एक आहे. बुद्धमूर्तीप्रमाणेच ब्रह्मा, विष्णू, शिवपार्वती इत्यादींच्या मूर्तीही या काळी घडविल्या गेल्या. भाववाहिता, शरीरसौष्ठव व आकर्षकता याबाबतीत या मूर्ती अप्रतिम अशाच आहेत. चेहऱ्यावरील भावामुळे त्यांना जिवंतपणा लाभल्याचा भास होतो, तर अर्धवट मिटलेल्या डोळ्यांमुळे आध्यात्मिक आनंदही त्यांच्या चेहऱ्यावर पसरलेला दिसतो. गुप्तकालीन शिल्पकलेचा प्रभाव नंतरच्या पाल, चौल आणि चालुक्य शिल्प परंपरेवरही स्पष्टपणे दिसतो.^४

गुप्तकाळातील कलानिर्मिती म्हणजे मथुरा व गांधार परंपरांच्या मिश्रणातून उत्पन्न झालेला एक अतिशय प्रगल्भ व परिणत अविष्कार समजला जातो. दोन्ही परंपरातील चांगल्या चांगल्या गोष्टी एकत्र करून दोन्हीपेक्षा निराळा असा एक अतिशय सुबक घाट गुप्त कलाकारांनी निर्माण केला. या काळापर्यंत महायान पंथ, जैन, हिंदू या तीनही पंथांनी मूर्तीपूजा पत्करलेली असल्याने आणि या तीनही पंथांनी त्यांच्या संस्थापकाविषयाच्या आख्यायिका, देवदेवतांच्या लीला आता सर्वज्ञात असल्याने मूर्तिकारांना विविध विषय उपलब्ध झाले आणि मूर्ती आल्यामुळे या मूर्तीसाठी मंदिरे बांधणे शक्य आणि आवश्यक झाले. मूर्तिकला व वास्तुकला या दोन्ही शाखाना वाव मिळाला यातून या काळात शिल्पकलेच्या विकासाला चालना मिळाली. या काळात गुप्त कलाकारांनी गौतम बुद्धाच्या अतिशय सुबक प्रतिमा तयार केल्या.^५

दक्षिण भारतातील शिल्पपरंपरा -

दक्षिण भारतात शिल्पकला मंदिर वास्तूकलेशी घट्ट जोडलेली होती. चोल, पल्लव, होयसळ इत्यादी राजवटीच्या काळात शिल्पकला अभूतपूर्व उंचीवर पोहोचली होती महाबलीपुरमचे पल्लव शिल्पसमूह, अर्जुन तपस्येचे रेखाचित्र हे जगप्रसिद्ध शिल्प आहे. बेलूर, हळेबीड आणि सोमनाथपूर येथील होळसळ शिल्पामध्ये दगडावरची जटील नक्षी आणि बारकावे पाहून कलात्मक परिपूर्णतेची जाणीव होते. दक्षिणेच्या चोलराजांनी

शिल्पकलेला आश्रय दिलेला होता. धातूची शिल्पे ही या काळचे वैशिष्ट्य आहे.^६ दक्षिणेतील चोल काळास शिल्पकलेचा सुवर्णकाळ मानले जाते. नटराजाची कांस्यमूर्ती ही या काळातील सर्वोत्कृष्ट कलाकृती मानली जाते. दक्षिण भारतीय शिल्पकला ही केवळ धार्मिक अभिव्यक्ती नसून ती तत्कालीन समाजाच्या सांस्कृतिक, संगीत आणि नृत्यपरंपरेचा कलात्मक आरसा आहे, या कलाकृती आजही जगभरातील कलारसिकांना आकर्षित करतात.^७

शिल्पकलेचा वारसा -

आपल्या संस्कृतीचे जतन आणि समर्थन करण्यासाठी शिल्पकलेला फार मोठे महत्त्व आहे. स्तूप आणि मंदिरे यासारख्या प्राचीन शिल्पांना फार मोठे महत्त्व आहे, ते आपल्या देशाची सांप्रदायिक ओळख, सांस्कृतिक समृद्धी आणि तात्विक शिक्षणाची प्रतीके म्हणून काम करतात. प्राचीन भारतीय शिल्पकलेचा प्रभाव आजही भारतीय आणि जागतिक कलाविश्वात दिसतो. आज अनेक आधुनिक भारतीय शिल्पकारांनी शिल्पकलेच्या माध्यमातून प्राचीन परंपरेला आधुनिक शैलीतून नवे रूप दिले आहे. भारतीय शिल्पकला आजही खजुराहो, कोणार्क, एलोरा, अजिंठा, महाबलीपुरम अशा स्मारकांमधून जगाला भारतीय कलासंस्कृतीचे वैभव दाखवते, या वारशाने भारतीय लोककलांना, शिल्पशिक्षण संस्थांना आणि आधुनिक कलादालनांना प्रेरणा दिली आहे.

निष्कर्ष -

प्राचीन भारतीय शिल्पकला ही केवळ ऐतिहासिक अवशेषांची माळ नाही तर ती भारतीय संस्कृतीचा आत्मा आहे. आपल्या संस्कृतीचे जतन आणि समर्थन करण्यासाठी शिल्पकलेचे महत्त्व महत्वपूर्ण आहे, प्राचीन शिल्पांच्या संवर्धनासाठी सरकारने नावीन्यपूर्ण कल्पनांचा वापर केला आहे, कारण त्या आधुनिक कला विश्वात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. प्राचीन भारतीय कला विशेषतः शिल्पकलेचा वारसा हा देशाच्या आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक ओळखीची एक शक्तिशाली अभिव्यक्ती आहे. भारतीय शिल्पकलेच्या उत्क्रांतीचा मागोवा घेतल्यास भारतीय समाजाचे धार्मिक, आध्यात्मिक आणि कलात्मक परिमाण स्पष्टपणे दिसतात. दगड, कांस्य व मातीतील शिल्पकृतीमधून भारताने जगाला सौंदर्य, श्रद्धा आणि जीवन दर्शनाचा अनोखा संदेश दिला आहे. आधुनिक कालखंडातील कलाकारांनी तंत्र आणि कल्पनाशक्तीच्या सीमा ओलांडलेल्या आहेत. त्याचबरोबर ही शिल्पकला देशाच्या कलात्मक आणि सांस्कृतिक वारशाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. भारतीय शिल्पकलेचा वारसा आजही टिकून आहे आणि तो पुढील पिढ्यांसाठी सृजनशील प्रेरणास्त्रोत राहील.

संदर्भ-

1. भिडे गजानन., प्राचीन भारताचा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०००, पृ.६२-६३
2. माटे म. श्री., प्राचीन कलाभारती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती, २०१४, पृ.१०-११
3. दामले शंकर., भारतीय शिल्पकला-एक अभ्यास, माऊली प्रकाशन, पुणे, २०१८, पृ.३६
4. देगलूरकर गो. बं., प्राचीन भारत इतिहास आणि संस्कृती, अपरांत प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती, मार्च २०२२, पृ.२३०-२३१
5. माटे म. श्री., प्राचीन कलाभारती, उपरोक्त, पृ.४५
6. देगलूरकर गो. बं., प्राचीन भारत इतिहास आणि संस्कृती, उपरोक्त, पृ.४७७
7. जोशी पी.जी., प्राचीन भारताचा इतिहास, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, दुसरी आवृत्ती, २०१३, पृ.६०४-६०५

प्राचीन भारतीय आर्थिक विचार प्रणालीची समकालीन प्रस्तुतता : एक चिंतन

डॉ. संजय विठ्ठल धोंडे,

सहयोगी प्राध्यापक,

अर्थशास्त्र विभाग,

आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा.

श्री. किशोर गजानन सुतार,

सहाय्यक प्राध्यापक,

अर्थशास्त्र विभाग,

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

गोषवारा :-

भारत हा फार प्राचीन संस्कृती सभ्यता आणि परंपरा लाभलेला देश आहे. प्राचीन भारताचा इतिहास आपणास असे सांगतो की, भारत हा जगातील एक अग्रगण्य साम्राज्य व आर्थिक शक्ती म्हणून पुढे आलेला होता. जगभरातील अनेक खंडांच्या बहुव्याप्त प्रदेशांमध्ये विविध देशांशी आपले व्यापारी संबंध होते. शेती उद्योग हस्तकला विविध सेवा आणि ज्ञान याबाबतीत भारत हा एक विश्वगुरू आणि आर्थिक व साम्राज्य विषयक ताकद भरून पुढे आलेला होता. अशा या भारताच्या प्राचीन आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. कारण केवळ विकास हा संख्यात्मक वृद्धी घडविणारा नसावा याबाबत आता जगभरात एकमत झाली त्यादृष्टीने शाश्वत व चिरंतन विकास निसर्ग स्नेही पर्यावरण स्नेही विकास आणि सांस्कृतिक मूल्य आणि कल्याण या गोष्टींना अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या अनुषंगाने भारतीय प्राचीन आर्थिक विचारांचा अभ्यास करत असताना प्राचीन साहित्य, धर्मग्रंथ आणि तत्कालीन सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती यांसारख्या स्रोतांचा आधार घेणे महत्त्वाचे ठरते. यात प्रामुख्याने शेती-आधारित अर्थव्यवस्था, उत्पादनाचे महत्त्व, संपत्तीचे वाटप, आणि सामाजिक कल्याणाचे आर्थिक विचार यांचा समावेश असतो. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' सारखे ग्रंथ प्राचीन भारतीय आर्थिक विचारांचे सखोल विश्लेषण करतात. प्राचीन काळातील ऋचा, श्लोक, काव्यमला, विविध सम्राटांच्या लिहिलेल्या दैनंदिनी, ऋषीमुनी यांनी मांडलेले विचार, प्राचीन शिलालेख, भूर्जपत्रे, राजकीय धार्मिक सांस्कृतिक क्षेत्रातील मोठ्या व्यक्तींचे झालेले पत्रव्यवहार इत्यादी दस्तऐवज हा खूप प्राचीन आर्थिक विचारांच्या अभ्यासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो. कोणत्याही समाजव्यवस्थेचा इतिहास हा त्यांच्या वर्तमानाला आकार देऊन भविष्याला दिशा देण्याचे कार्य करीत असतो. भूतकाळात झालेल्या चुका वर्तमान काळात सुधारता येतात आणि त्या सुधारणातून भविष्यकाळ विकसित आणि उज्वल करता येतो. आणि म्हणूनच प्रत्येक समाजाने आपल्या समाजातील प्राचीनतम परंपरा प्रथा ज्ञान संकल्पना सिद्धांत व्यवस्था यांचे मुलागामी अध्ययन करून त्यांचे परीक्षण करून त्याचे मूल्यमापन करून वर्तमान परिस्थितीमध्ये त्याची प्रस्तुतता आणि त्याची उपयुक्तता यांबाबत सखोल चिंतन मनन आणि संशोधन करणे गरजेचे आहे यामध्ये जे अनेक अभ्यास विषय किंवा अभ्यासाचे घटक येतात त्यातीलच प्राचीन भारतीय आर्थिक विचार हा एक अतिशय महत्त्वाचा आणि मूलभूत असा विषय आहे अगदी आर्य चाणक्यांपासून ते त्यांच्याहीपूर्वी वेदकाळात गेलो तरी असे अनेक आर्थिक विचार सिद्धांतत्वे आणि व्यवस्था आढळून येतात की ज्या मधून आत्ताच्या आधुनिक अर्थरचनेला काहीतरी तात्विक सिद्धांतिक आणि मुलागामी असे मार्गदर्शन घडेल त्याचबरोबर कोणत्या गोष्टी टाळून आपल्याला कोणत्या गोष्टी नव्याने स्वीकाराव्या लागतील याचेही मार्गदर्शन त्यातून होऊ शकते ज्याप्रमाणे आपण संशोधनांमध्ये पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतो आणि त्यामधून संशोधनातील दरी शोधून काढतो संशोधनासाठी तिची वेगवेगळी मानके त्यातून आपण शोधतो अगदी त्याच पद्धतीने प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरांच्या अभ्यासामधून अनेक गोष्टी आपल्याला सापडू शकतील त्या दृष्टीने येत्या काळात होणारे संशोधन हे आपल्याला भावी विकास हा फक्त संख्यात्मक विकास न करता तो जास्तीत जास्त गुणात्मक शाश्वत चिरंतन आणि सर्वसमावेशी असा करता येईल आणि त्यातूनच आपल्याला कल्याणकारी समताधिष्ठित अशा समाजवादी रचनेची निर्मिती करता येईल तिची सर्वांना लोकशाहीची हमी देऊ शकेल. त्या अनुषंगाने "भारतीय ज्ञान परंपरा" या संकल्पनेचा वेध घेत असताना आम्ही प्राचीन

भारतीय आर्थिक विचार प्रणालीची समकालीन प्रस्तुतता: एक चिंतन या विषयावर प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

प्रस्तावना :-

भारत हा फार प्राचीन संस्कृती सभ्यता आणि परंपरा लाभलेला देश आहे. प्राचीन भारताचा इतिहास आपणास असे सांगतो की, भारत हा जगातील एक अग्रगण्य साम्राज्य व आर्थिक शक्ती म्हणून पुढे आलेला होता. जगभरातील अनेक खंडांच्या बहुव्याप्त प्रदेशांमध्ये विविध देशांशी आपले व्यापारी संबंध होते. शेती उद्योग हस्तकला विविध सेवा आणि ज्ञान याबाबतीत भारत हा एक विश्वगुरू आणि आर्थिक व साम्राज्य विषयक ताकद भरून पुढे आलेला होता. अशा या भारताच्या प्राचीन आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. कारण केवळ विकास हा संख्यात्मक वृद्धी घडविणारा नसावा याबाबत आता जगभरात एकमत झाली त्यादृष्टीने शाश्वत व चिरंतन विकास निसर्ग स्नेही पर्यावरण स्नेही विकास आणि सांस्कृतिक मूल्य आणि कल्याण या गोष्टींना अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या अनुषंगाने भारतीय प्राचीन आर्थिक विचारांचा अभ्यास करत असताना प्राचीन साहित्य, धर्मग्रंथ आणि तत्कालीन सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती यांसारख्या स्रोतांचा आधार घेणे महत्त्वाचे ठरते. यात प्रामुख्याने शेती-आधारित अर्थव्यवस्था, उत्पादनाचे महत्त्व, संपत्तीचे वाटप, आणि सामाजिक कल्याणाचे आर्थिक विचार यांचा समावेश असतो. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' सारखे ग्रंथ प्राचीन भारतीय आर्थिक विचारांचे सखोल विश्लेषण करतात. प्राचीन काळातील ऋचा, श्लोक, काव्यमला, विविध सम्राटांच्या लिहिलेल्या दैनंदिनी, ऋषीमुनी यांनी मांडलेले विचार, प्राचीन शिलालेख, भूर्जपत्रे, राजकीय धार्मिक सांस्कृतिक क्षेत्रातील मोठ्या व्यक्तींचे झालेले पत्रव्यवहार इत्यादी दस्तऐवज हा खूप प्राचीन आर्थिक विचारांच्या अभ्यासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो.

२) परवलीचे शब्द (Key Words) :-

मध्ययुगीन (Ancient), आर्थिक विचार (Economic Thoughts), राज्य (States), कर (Tax), महसूल (Revenue), निर्यात (Export), आयात (Import), खजिना (Treasury).

३) अभ्यासाची उद्दिष्टे:- (objectives of the study)

सदर विषयाचा अभ्यास करताना पुढील उद्दिष्टे समोर ठेवण्यात आली आहेत:-

- १) प्राचीन भारतीय आर्थिक विचारांची पार्श्वभूमी समजावून घेणे.
- २) प्राचीन भारतीय आर्थिक विचारांचे स्वरूप अभ्यासणे.
- ३) प्राचीन भारतीय आर्थिक धोरणांचे टीकात्मक परीक्षण करणे.
- ४) प्राचीन आर्थिक विचारांचे समकालीन संदर्भ शोधणे.
- ५) प्राचीन भारतीय आर्थिक विचारांचे वर्तमानकालीन प्रस्तुतता तपासणे.

३) अभ्यास पद्धती :- (study method)

प्रस्तुत विषयाच्या अभ्यासाकरता पूर्णपणे दुय्यम साधन स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये प्राचीन ग्रंथ, शिलालेख, भूर्जपत्रे, आज्ञापत्रे, राजकीय दस्तऐवज यांची केलेली भाषांतरे, या विषयातील तज्ञ, संशोधक, लेखक, अभ्यासक व विश्लेषक यांची क्रमिक व संदर्भ पुस्तके, विविध नियतकालिके, मासिके, वृत्तपत्रे, यांमध्ये प्रकाशित झालेले लेख तसेच विविध संकेतस्थळावर उपलब्ध असणारी या विषयासंदर्भातील माहिती याद्वारे पूर्व संशोधनाचा आढावा घेऊन प्रस्तुत विषयाची माहिती संकलित करून त्याद्वारे अन्वयार्थ तसेच विश्लेषण व परीक्षण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे

४) अभ्यास विषयाचे महत्त्व (Importance of The Study) :-

कोणतीही संस्कृती अथवा समाज हा कालानुरूप उन्नत होत जात असतो. तसा तो होत असताना त्याच्या गत ऐतिहासिक वा प्राचीन कालखंडामध्ये त्या त्या समाजाने आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व धार्मिक

क्षेत्रांमध्ये जी काही निर्मिती केलेली असेल, ज्या काही व्यवस्था तयार केल्या असतील त्यांची स्वतःची अशी काही गुणवैशिष्ट्ये असतात आणि बहुधा ती कालातीत अशीच असतात. या गुणवैशिष्ट्यांचा कालानुरूप होत असणारा वापर हा कालौघात अप्रस्तुत ठरण्याची शक्यता असते किंवा तसा तो ठरतो देखील मात्र बऱ्याचदा समकालीन संदर्भांमध्ये किंवा वर्तमान काळातील आव्हाने, समस्या आणि विकासाची उद्दिष्टे गाठण्याकरता या प्राचीन विचारांचा, तत्वांचा, सिद्धांतांचा काही ना काही उपयोग हा निश्चितपणे होत असतो. कारण प्राचीन संस्कृती, सभ्यता, त्यातील विचार, धोरणे, संकल्पना या जरी कालबाह्य वाटत असल्या तरी त्या व त्यांचे स्वरूप हे अभिजात असेच असते. प्राचीन विचारांचा आणि संस्कृतीचा हा मौल्यवान उपयुक्ततेचा भाग बहुतांशी भारतीय समाजाला व इथल्या व्यवस्थेला बऱ्यापैकी लागू पडतो. कारण गेली अनेक वर्षे स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून आपण विकासाच्या दिशेने अनेकविध धोरणे, योजना व उपक्रम राबवित आलो आहोत. तरीही गरिबी, दारिद्र्य, असमानता, बेरोजगारी, महागाई असे अगणित प्रश्न आज देखील आपल्यासमोर आहेत. पर्यावरणाचा वाढता प्रश्न ही देखील एक समस्या आहे. अशावेळी आपल्याला फक्त "विकास" एवढ्याच विषयावर केंद्रित न राहता तो विकास सर्वसमावेशी, शाश्वत, आणि चिरंतन तसेच कल्याणकारी कसा असेल याविषयी विचार करणे ही आजच्या काळाची एक महत्त्वाची गोष्ट ठरते आहे. म्हणूनच या संदर्भात प्राचीन आर्थिक विचार, त्यांची समकालीन उपयुक्तता ही अतिशय महत्त्वपूर्ण बाब म्हणून पुढे येताना दिसत आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर "प्राचीन आर्थिक विचारांची समकालीन संदर्भातील प्रस्तुतता: एक चिंतन" या विषयाचे महत्त्व हे अनन्यसाधारण असेच असल्याचे दिसून येते.

५) विषय विवेचन:- (Interpretation of Subject):-

कोणत्याही समाजाच्या बाबतीत घडून गेलेला प्राचीन इतिहास हा फक्त अभ्यासाचा, चिंतनाचा, विश्लेषणाचा अथवा अभिनीवेशाचा विषय म्हणून स्वीकारणे ही गोष्ट आता कालबाह्य होत चालली आहे. अलीकडच्या आधुनिक युगातील संशोधनातून प्राचीन काळातील संस्कृती, सभ्यता आणि शासन पद्धती, समाजव्यवस्था या प्रत्येक गोष्टीचा चिकित्सक अभ्यास करून त्यातील ज्या गोष्टी अभिजात आणि कालातीत आहेत त्यांचा खुल्या मनाने स्वीकार करून वर्तमानातील समस्या, प्रश्न, आव्हाने आणि कल्याणकारी योजना, विकास कार्य राबवण्यामध्ये अंतर्भाव करून जास्तीत जास्त मानवी कल्याण व सामाजिक विकास, व्यवस्थांची अधिकाधिक सुयोग्य निर्मिती करण्याकडे कल वाढत चालला आहे. त्या अनुषंगाने "प्राचीन भारतीय आर्थिक विचारांची वर्तमान संदर्भातील प्रस्तुतता" काय आहे? या बाबीचा उहापोह पुढील मुद्द्यांद्वारे आपणास करता येईल.

५.१) प्राचीन आर्थिक विचारांचे स्वरूप :-

प्राचीन काळात आर्थिक विचार हे वैज्ञानिक स्वरूपाचे नव्हते, तर ते नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि धर्मांमध्ये गुंफलेले होते. समाज व्यवस्था ही स्थितीशील स्वरूपाची होती. लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील गरजा या खूप मर्यादित होत्या. जगण्याचे संदर्भ हे बहुतांशी निसर्ग, धर्म, संस्कृती, प्रथा परंपरा रूढी चाली आणि राज्यसंस्थेने घालून दिलेले नियम यामध्ये नियंत्रित व निश्चित झालेले होते. ऐहिक वाभौतिक सुखापेक्षा परमार्थिक धार्मिक तात्त्विक आणि नीतिविषयक गोष्टींचे प्राबल्य समाजमनावर व्यक्तींवर आणि त्यांच्या एकूणच विचारांवर एवढेच नव्हे तर सरकारी धोरणांवर मोठ्या प्रमाणावर असलेले दिसून येतात.

या प्राचीन अर्थरचनेचे स्वरूप पाहत असताना या स्वरूपामध्ये तीन घटक खूप महत्त्वाचे असलेले दिसून येतात ते पुढील प्रमाणे.

५.१.१.) शेती व्यवस्था :-

प्राचीन भारतीय आर्थिक रचनेचा "शेती" हा कणा असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे सर्वच बाबी या शेतीवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे आधारित असलेल्या दिसून येतात. सर्व प्रकारचे गृहउद्योग, कुटीर उद्योग, लघु व मध्यम उद्योग एवढेच नव्हे तर आयात-निर्यात, व्यापार-उदीम या बाबी कृषी क्षेत्रावर आधारित असत. कला-क्रीडा, साहित्य-संस्कृती, सणवार समारंभ, नीतीनियम या सगळ्या गोष्टी या शेतीशी घट्टपणे जोडलेल्या असत. शेतीच्या उत्पन्नानुसार,

हंगामानुसार, प्रतवारीनुसार सर्व प्रकारची समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था निर्धारित केली जात असे. शेतीत उत्पादित होणाऱ्या वस्तू या विनिमयाचे व व्यापाराचे महत्त्वाचे स्रोत असत. राज्याचा महसूल देखील शेतीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असे. शेती, शेतीतील अन्नधान्याचे उत्पादन व पशुधन यांना संपत्तीचा दर्जा दिला जात असे. परिणामी भारतीय संस्कृतीमध्ये शेतीला "भूमाता" असा दर्जा दिला जात असे. बहुतांश लोकांच्या उपजीविकेचा शेती हाच मुख्य स्रोत असल्याचे दिसून येते. इतर व्यवसाय देखील शेती आधारित किंवा शेती संलग्न असल्याचे अनेक अभ्यासातून देखील आढळून आलेले आहे.

५.१.२) आर्थिक समाज रचना :-

आर्थिक समाजाची रचना ही प्रामुख्याने वर्ण श्रम व्यवस्थेवर आधारित असलेली दिसून येते. ज्यामध्ये व्यक्तीच्या गुणवर्णानुसार त्यांची व्यावसायिक रचना असल्याचे आढळून येते. व त्यानुसार आर्थिक व्यवहार पार पडत असत. वस्तू विनिमय पद्धत हा एकूण समाजाच्या आर्थिक व्यवहारांचा मुलाधार असल्याचे दिसून येते. व्यापारी, व्यावसायिक, धर्मगुरू, सरदार, राजे राजवाडे अशा उच्च कुलीन वर्गांमध्ये सोने-चांदी रूपे तांबे अशा धातूंची नाणी व्यवहारासाठी प्रचलनात होती मात्र बहुतांश उर्वरित समाज हा वस्तू विनिमय पद्धतीच्या माध्यमातून आपले व्यवहार पार पाडत असल्याचे आढळून येते. समाजामध्ये परस्परांच्या मूलभूत व अनुषंगिक गरजांची पूर्तता करणे हा एकमेव उद्देश असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये अधिक याची निर्मिती नफा कमविणे अशा गोष्टी या फारशा आढळून येत नसल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये अधिक याची निर्मिती नफा कमविणे अशा गोष्टी या फारशा आढळून येत नसल्याचे दिसून येते. समाज आर्थिक व्यवहार व त्यांच्या कार्यान्वयनाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर धार्मिक नियम रूढी परंपरा व राज्याने घालून दिलेले कायदे यांनी बद्ध असल्याचे देखील दिसून येते. राज्याला समाजावर अनिर्बद्ध कर आकारण्याचे अधिकार असल्याचे दिसून येते. त्या बदल्यात शासन संस्थेने परकीय आक्रमणे, अंतर्गत शांतता सुव्यवस्था व न्याय प्रस्थापित करणे अभिप्रेत होते.

५.१.३. प्राचीन शासन व्यवस्था :-

प्राचीन शासन व्यवस्था ही धर्मसंस्थेद्वारे नियंत्रित असली तरी तिला आर्थिक बाबींविषयी अत्यंत दक्ष रहावे लागत असे. साम्राज्याचे संरक्षण, अंतर्गत शांतता सुव्यवस्था, कायदा व न्याय, सामाजिक सेवा, आपत्ती व्यवस्थापन आणि आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या राष्ट्राची बलशाली निर्मिती करणे याकरिता मोठ्या प्रमाणावर संपत्ती निर्माण करणे आणि वाढविणे हे उद्दिष्ट देखील शासनासमोर मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे दिसून येते. त्याकरिता शासन व्यवस्था दोन मार्गांचा अवलंब करत असे अंतर्गत व बाह्य बाजारपेठांचा विकास करणे त्याचबरोबर करांचे उत्पन्न वाढवणे आणि बाह्य भूप्रदेश जिंकून किंवा तेथून संपत्ती हस्तगत करून आपल्या शासकीय महसुलात वाढ करणे अशी उद्दिष्टे त्या काळात शासन संस्थेमार्फत राबविली जात असल्याचे दिसून येते. आपल्या राज्यव्यवस्थेतील सर्व प्रकारचे नैसर्गिक संसाधने यामध्ये जंगले खनिजे पाणी सुपीक जमीन मौल्यवान धातू यांवर राजाचे प्रभुत्व असल्याचे दिसून येते.

५.२. प्रमुख ग्रंथ आणि साहित्य स्रोत :-

प्राचीन ग्रंथ आणि इतर साहित्य हाच एकमेव प्राचीन आर्थिक विचार, धोरणे यांचा अभ्यास करण्याचा स्रोत असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये लेखकांनी मांडलेली मते, दिलेली माहिती यांच्या विश्वासनीयतेच्या बाबतीत जमिनीवरच्या वास्तवाशी भिडणारे सर्वच पुरावे उपलब्ध आहेत असे नाही मात्र त्यातून प्राचीन काळातील आर्थिक रचनेचे एक स्वरूप, त्यांची वैशिष्ट्ये मात्र निश्चितपणे अभ्यासण्यास मदत होते. त्यातील काही प्रमुख स्रोत पुढील प्रमाणे :-

५.२.१. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र :-

या ग्रंथात राजाच्या आर्थिक जबाबदाऱ्या, कर प्रणाली, व्यापार, शेती आणि राज्याच्या आर्थिक धोरणांवर सविस्तर विवेचन आढळते. आज आपण ज्याला सार्वजनिक अर्थकारण (Public Economics) म्हणून संबोधतो त्याचेच विश्लेषण कौटिल्याने आपल्या "अर्थशास्त्र" या ग्रंथात केलेले दिसून येते. राजाने जनतेवर कर कसे बसवावेत? किती प्रमाणात बसवावेत? करांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा खर्च अथवा विनियोग कसा करावा. राज्याच्या संपत्तीचे

महत्त्व काय आहे. राज्याच्या मालकीचे डोंगर, जंगले, वनसंपदा, खनिज संपत्ती, पशुधन इत्यादींच्या बाबतीत कोणती दक्षता घेतली पाहिजे. शेती, उद्योग, व्यापार याबाबतीत कोणती नीती असली पाहिजे, अन्नधान्य व दारूगोळा यांची साठवणूक कशी केली पाहिजे. आपत्ती व्यवस्थापनासाठी काय दक्षता घेतली पाहिजे. गुप्तहेर यंत्रणेचे महत्त्व काय आहे. अशा अनेकविध गोष्टींचा उहापोहा अर्थशास्त्र या ग्रंथात असल्याचे दिसून येत व त्यातून प्राचीन भारतीय आर्थिक प्रणाली, राज्यव्यवस्था कशी होती याची आपणास कल्पना येण्यास मदत होते.

५.२.२. रामायण आणि महाभारत :-

या भारतीय प्राचीन साहित्यातील दोन महत्त्वाच्या महाकाव्यांमध्ये त्या काळातील लोकांचे व समाजाचे आर्थिक जीवन, संपत्तीचे महत्त्व, व्यापारी संबंध आणि सामाजिक अर्थव्यवस्थेचे वर्णन केलेले आहे. यातून तत्कालीन समाज व्यवस्थेचे व्यवसाय, उद्योग, व्यापार, राहणीमान, उपजीविकेची साधने यांची कल्पना येण्यास मदत होते. धर्मसत्ता आणि राज्यसत्ता यांच्या समन्वयातून आकाराला आलेले अर्थकारण देखील यातून प्रतीत होण्यास मदत होते. अर्थात यामध्ये कथा वस्तूचा भाग अधिक असल्यामुळे तत्कालीन समाजाच्या आर्थिक रचनेविषयी आणि व्यवहारांविषयी शास्त्रशुद्ध, विश्वसनीय अशा माहितीच्या बाबतीत मर्यादा असलेल्या दिसून येतात.

५.२.३. तिरुक्कुरळ :-

तिरुवल्लुवरच्या या साहित्यात नागरिकांच्या आर्थिक कल्याणाचे तत्त्वज्ञान मांडले आहे, जसे की, ध्येयपूर्तीसाठी पैशाचे महत्त्व काय आहे ? याचे वर्णन विवरण यामध्ये केलेले दिसून येते. पैशाचा संग्रह किती व कसा करावा संपत्तीची नेमकी रूपे कोण कोणती असावीत. त्याच्या संचयातून नेमके काय साध्य करावयाचे आहे. व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि एखादी शासन व्यवस्था अशा सर्वच स्तरावरील घटक आणि संस्था, व्यवस्था यांच्या करिता एकूण संपत्ती, पैसा आणि मौल्यवान धातू यांच्या अर्थनियोजनाचे आणि व्यवस्थापनाचे वर्णन विवरण करणारा हा ग्रंथ तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यामध्ये आर्थिक घटकांच्या नियोजन व व्यवस्थापनाचे दिग्दर्शन करत असल्याचे दिसून येते.

५.२.४. वेद :-

हा काळ प्रामुख्याने कृषी आधारित काळ असल्याचे दिसून येते. अर्थरचना अस्तित्वात येण्याइतपत आवश्यक असणाऱ्या अनेक गोष्टींचे शोध या काळात लागलेले नव्हते. लेखन कलेचा विकास देखील मर्यादित पद्धतीने झालेला दिसून येतो. त्यामुळेच मौखिक पद्धतीने ज्ञान, विचार आणि माहिती यांचे आदान प्रदान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे झालेले दिसून येते. शेतीवरच आधारित उद्योग, व्यवसाय, समाज, संस्कृती, धर्म, चालीरीती यांचा मोठ्या प्रमाणावर पगडा वेदकाळामध्ये असलेला दिसून येतो. स्त्री पुरुष, अबालवृद्ध, बुद्धिजीवी आणि कष्टकरी तसेच क्षत्रिय अशा संकल्पनांची हळूहळू समाजात झालेली रुजवण ही वेदकाळापासून झालेली दिसून येते व त्याचा नंतरच्या अर्थकारणावर मुलागामी परिणाम झालेला दिसून येतो. अशाप्रकारे वैदिक काळात शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता आणि धार्मिक तसेच सामाजिक चालीरीती कृषी पद्धतींशी निगडित होत्या.

५.३. प्राचीन भारतातील आर्थिक संकल्पना आणि व्यवस्था :-

प्राचीन भारतामध्ये आजच्या आधुनिक युगाप्रमाणे पैसा म्हणजेच धन, संपत्ती यांची संकल्पना आणि व्यवस्था ही अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचे दिसून येते. तत्कालीन कालखंड लक्षात धरता आपले पूर्वज याबाबतीत खूपच प्रतिभा संपन्न असल्याचे दिसून येते कारण कोणतेही तंत्रज्ञान, दळणवळण व्यवस्था, माहितीचे स्रोत नसताना देखील त्यांनी ज्या पद्धतीने संपत्ती, पैसा, धन त्याची निर्मिती, त्यांचे विभाजन याबाबतीत निर्माण केलेल्या संकल्पना आणि व्यवस्था या खरोखरच मूलभूत व मुलागामी आणि मार्गदर्शक अशाच आहेत. त्यांची माहिती पुढील प्रमाणे:-

५.३.१. धन आणि संपत्ती :-

प्राचीन भारतात धन आणि संपत्तीचे महत्त्व मोठे होते, परंतु त्याचे वितरण न्यायपूर्ण असावे असा विचार होता. कोणाचीही पिळवणूक करून किंवा निसर्गाचे शोषण करून संपत्ती मिळविणे हे पाप मानले जात असे. नीतीसंपन्न

व्यवहारातून धनसंचय करणे याला अनन्यसाधारण असे महत्त्व होते. गरजा माफक ठेवत साधनसूचीतेचा विचार करून भावी पिढ्यानकरता धन-संपत्ती आणि संसाधने जतन करून ती संवर्धित करून ती हस्तांतरित करावी अशा पद्धतीची संपत्ती, धन याविषयीची संकल्पना त्या काळात असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक नाण्याचे अंतर्गत व बाह्य मूल्य त्यातील धातूचे प्रमाण बनावट नाणी ओळखणे व त्यावर नियंत्रण ठेवणे नाण्यांचे विनिमय मूल्य हे कसे स्थिर राहील अशा अनेक बाबींमध्ये आपले पूर्वज हे खूपच प्रगल्भ असल्याचे प्राचीन आर्थिक विचार अभ्यासल्यानंतर दिसून येते.

५.३.२. शेती आणि व्यापार :-

शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा होता. सिंचन, कृषी उत्पादन आणि व्यापारी संबंध यावर भर दिला जात असे. शेतीच्या प्रश्नांकडे व विकासाकडे धर्मसंस्था, सांस्कृतिक संस्था आणि राज्यसंस्था या खूप बारकाईने लक्ष देत असत. कारण शेती हाच संपत्ती निर्मितीचा मूळ स्रोत आहे यावर तत्कालीन व्यवस्थेचा ठाम विश्वास होता. प्राचीन भारतीय कालखंडात शेती ही संस्कृती, धर्म आणि आचरण पद्धती मानली जात असे. शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाला निसर्गाचे वरदान मानले जात असे. आज ज्याला आपण "इकोफ्रेंडली प्रोडक्शन" असे म्हणतो ती बाब त्या काळात एक जीवन पद्धती, आचरण पद्धती आणि उत्पादन पद्धती होती.

५.३.४. नाणी आणि चलन :-

गुप्त साम्राज्याच्या काळात विविध धातूंची नाणी वापरली जात होती, जी प्राचीन आर्थिक व्यवस्थेचा पुरावा आहे. या नाण्यांचा वापर प्रामुख्याने अमीर-उमराव, राजे-रजवाडे, सरदार -दरकदार, व्यापारी-व्यावसायिक, जमीनदार-धर्मगुरू अशा उच्चवर्णीयांमध्ये केला जात असे. सर्वसामान्य व्यवहारांसाठी असणारी नाणी व उच्चभ्रू लोकांमध्ये वापरली जाणारी नाणी यामध्ये मूल्यात्मक फरक देखील त्या काळात केला जात असे मात्र बहुतांश सर्वसामान्य व्यवहारांमध्ये तसेच ग्रामीण भागांमध्ये होणारे व्यवहार हे वस्तुविनिमय पद्धतीने होत असत एवढेच काय देशा-देशांमध्ये, राज्या-राज्यांमध्ये व प्रांता-प्रांतांमध्ये होणारे आर्थिक व्यवहार आणि व्यापार हे वस्तू विनिमय पद्धतीनेच होत असत. आज ज्या पद्धतीने पैसा विनिमयाचे माध्यम म्हणून मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो आहे मात्र प्राचीन काळामध्ये पैशाचा विनिमयासाठी चा वापर हा खूपच मर्यादित प्रमाणात केला जाई. पैशाचे सर्वाधिक कार्य किंवा वापर हा मूल्यसंग्रहणाचे आणि भविष्यातील देणे देण्याचे साधन या दृष्टीने होत असल्याचे दिसून येते. त्यावेळीची नाणी ही मौल्यवान धातूंची असल्याने त्याला संपत्तीचा दर्जा देखील देण्यात आलेला होता.

५.४. प्राचीन भारतातील उत्पन्न, उत्पादन आणि उपभोग :-

उत्पन्नाचे न्यायपूर्ण वितरण आणि वस्तूचे न्यायपूर्ण उत्पादन व उपभोग यावर भर दिला जात होता. त्याची सविस्तर माहिती पुढील प्रमाणे :-

५.४.१. उत्पन्न :-

प्राचीन भारतातील अर्थरचनेमध्ये श्रम आणि ज्ञान या दोन मूलभूत बाबींच्यावर आधारित उत्पन्नाची प्रतवारी ठरविण्यात आलेली होती. भूमीची मालकी असणाऱ्यांना उत्पन्नातील वाटा सर्वाधिक दिला जात असे. त्याचबरोबर ज्यांच्याकडे बौद्धिक संपदा, ज्ञान, कला, क्रीडा तसेच शस्त्रास्त्र विद्या या गोष्टी असतील त्यांना देखील समाज व्यवस्थेमध्ये उच्च उत्पन्न पातळीमध्ये बसविले जात असे. या तुलनेमध्ये भू दास, इतर श्रमाची हलकी कामे करणाऱ्या व्यक्ती, सेवा देणाऱ्या व्यक्ती यांना कमी उत्पन्न गटांमध्ये अंतर्भूत केले जात असे. व्यापार उदीम करणाऱ्या व्यक्तींना त्यांच्या व्यावसायिक कौशल्यानुसारच उत्पन्नप्राप्ती होत असे. मात्र या सर्वांमध्ये राजसत्तेचे नियम व कायदे तसेच धर्मशक्तेने घालून दिलेले नियम व निर्बंध यांचाही उत्पन्नाची पातळी, दर्जा, त्यांचे वाटप आणि उत्पन्नातील हक्क यांवर दुरागामी परिणाम घडून येत असल्याचे निदर्शनास येते.

५.४.२. उत्पादन :-

प्राचीन भारतातील सर्व उत्पादन पद्धती आणि उत्पादन व्यवस्था या भूमी आणि श्रम या दोन उत्पादन घटकांभोवती केंद्रित असलेल्या दिसून येतात. भूमी या घटकाला सर्व उत्पादन क्रियांची जननी मानले जात असे. तर

श्रम हा सर्व उत्पादन कार्याचा करता म्हणून त्यास दर्जा दिला जात असे. संगीत, कला, नाट्य, नृत्य, मनोरंजन, साहित्य, युद्ध कौशल्य, वाहतूक, दळणवळण, आर्थिक व्यवहार अशा सेवांच्या निर्मितीला देखील बऱ्यापैकी स्थान उत्पादन कार्यामध्ये असल्याचे दिसून येते. उत्पादनाचे तंत्रज्ञान हे बहुतांशी श्रम प्रधान व नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित असलेले दिसून येते. कौशल्य आधारित उत्पादनाला व गुणवत्तापूर्ण निर्मितीला अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याचेही आढळून येते. कोणत्याही उत्पादनामुळे निसर्गाला, पर्यावरणाला हानी पोहोचणार नाही आणि त्याचा मानवी तसेच पशुपक्षी, जीव-जंतू यांच्यावर विपरीत परिणाम होणार नाही याची काटेकोर दक्षता घेतली जात असे.

५.४.३. उपभोग :-

प्राचीन भारतातील समाज हा विविध वर्गांमध्ये आणि वर्णव्यवस्थेमध्ये विभागलेला होता. ही वर्ग व्यवस्था आणि वर्ण व्यवस्था अलवचिक आणि स्थायी स्वरूपाची होती. परिणामी प्रत्येक वर्णव्यवस्थेतील आणि वर्ग व्यवस्थेतील समाज समुदायांचा उपभोग हा विशिष्ट प्रकारचा होता. शूद्र व हलक्या जातीच्या वर्णांच्या वर्गांच्या समाज व्यवस्थेमध्ये उपभोग प्रवृत्ती अल्प असल्याचे दिसून येते. तसेच त्यांची राहणी साधी व अतिशय प्राथमिक स्वरूपाची असल्याचे दिसून येते. याउलट सरदार, व्यापारी, व्यावसायिक हा वर्ग मध्यमवर्गीय म्हणून गणला जात असे. वर्णव्यवस्थेच्या खालच्या थरातील लोकांपेक्षा यांचा उपभोग हा थोडा उच्च दर्जाचा आणि अतिशय संपन्न असल्याचे आढळून येते. याउलट सर्वात वरच्या वर्गांमध्ये जमीनदार, सामंत, उमराव, धर्मगुरू आणि राजे-महाराजे आणि राजपरिवार यांचा समावेश होतो. त्यांचे राहणीमान अतिउच्च दर्जाचे आणि उपभोग देखील खूप संपन्न असल्याचे दिसून येत होते. परिणामी समाजाची उपभोग प्रवृत्ती ही वेगवेगळ्या स्तरानुसार वेगवेगळ्या असल्याचे दिसून येते. त्यातूनच अर्थरचना देखील आकाराला येत असावी.

६) प्राचीन आर्थिक रचनेची गुणवैशिष्ट्ये :-

- १) संपत्तीला साध्य न मानता साधन असा दर्जा देण्यात आला होता.
- २) उत्पादन पद्धती ही निसर्ग संस्कृती आणि पर्यावरण यांच्याशी घट्ट जोडलेली होती.
- ३) मानवी आरोग्य आणि जैवविविधता यांचा विचार करूनच अर्थरचना निर्माण केलेली दिसून येते.
- ४) चंगळवादी वृत्ती ऐवजी साधन सुचिता या गोष्टीला त्यांच्या व्यवस्थेमध्ये महत्त्व असल्याचे दिसून येते.
- ५) प्राचीन कालखंडातील आर्थिक नीतीही "आर्थिक राष्ट्रवाद आणि संरक्षण नीती" या दोन तत्त्वांवर आधारित होती.
- ६) प्रत्येक राजकीय धोरणामागे एक ठोस अशी अर्थनीती असल्याचे दिसून येते.
- ७) चलन नीती, मूल्यनिर्धारण याबाबतीत प्राचीन संस्कृती ही खूप प्रगल्भ असल्याचे दिसून येते.
- ८) प्राचीन भारतातील व्यापार म्हणजे आजच्या आंतरराष्ट्रीय जागतिक व्यापाराची एक प्रतिकृतीच असल्याचे दिसून येते.
- ९) आर्थिक नियम आणि निर्बंध हे काटेकोरपणे पाळले जात असल्याचे दिसून येते.
- १०) मूल्य स्थैर्य हा प्राचीन अर्थरचनेचा एक मूलभूत भाग असल्याचे दिसून येते.
- ११) काळाबाजार, भ्रष्टाचार, समांतर अर्थव्यवस्था, बनावट चलन अशा अपप्रवृत्ती यांवर कडक निर्बंध असल्याचे दिसून येते.

७) प्राचीन अर्थव्यवस्थेच्या मर्यादा :-

तत्कालीन परिस्थिती पाहता प्राचीन अर्थव्यवस्था व आर्थिक संकल्पना या संयुक्तिकच होत्या मात्र आधुनिक अर्थरचनेशी तुलना करता त्यामध्ये पुढील काही उनीवा असल्याचे दिसून येते.

- १) आर्थिक रचना ही स्वायत्त नसून त्यावर धर्मसत्ता आणि राज्यसत्ता यांचा प्रभाव होता.
- २) खाजगी मालमत्ता आणि संपत्ती उत्पादन यांना फारसा वाव नव्हता.
- ३) धर्मसत्ता आणि राज्यसत्ता यांच्या निर्बंधांमुळे नवनिर्मितीला फारशी चालना मिळत नव्हती.

- ४) सततची युद्धे, आणि लढाया, लुटमार यामुळे आर्थिक रचनेला स्थैर्य प्राप्त होत नव्हते.
- ५) वैज्ञानिक व तंत्रज्ञानात्मक सुधारणांच्या अभावामुळे अर्थरचनेमध्ये म्हणावासा विकास घडून आला नाही.
- ६) वर्णाश्रम व्यवस्था आणि वर्ग रचना या दोन बाबी आर्थिक विकासामधील मोठ्या अडसर असल्याचे दिसून येते.
- ७) ग्रंथ प्रामाण्य, रूढीप्रियता आणि परंपरा वाद यांचा आर्थिक विकासामध्ये अडथळा असल्याचे दिसून येते.
- ८) धार्मिक व रूढीप्रियतेमुळे स्त्री शक्तीचा उत्पादक वापर म्हणावा तसा झालेला दिसून येत नाही.
- ९) प्राचीन व्यवस्थेमध्ये मुक्त व स्पर्धात्मक व्यवस्थेचा अभाव दिसून येतो.
- १०) व्यावहारिकतेपेक्षा नीती तत्वांना अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याने अतिरिक्त उत्पादन महत्तम नफा यांसारख्या आर्थिक घटकांचा विकास आणि समपोषण होऊ शकले नाही.

८) समारोप :-

कोणत्याही समाजव्यवस्थेचा इतिहास हा त्यांच्या वर्तमानाला आकार देऊन भविष्याला दिशा देण्याचे कार्य करित असतो. भूतकाळात झालेल्या चुका वर्तमान काळात सुधारता येतात आणि त्या सुधारणातून भविष्यकाळ विकसित आणि उज्वल करता येतो. आणि म्हणूनच प्रत्येक समाजाने आपल्या समाजातील प्राचीनतम परंपरा प्रथा ज्ञान संकल्पना सिद्धांत व्यवस्था यांचे मुलागामी अध्ययन करून त्यांचे परीक्षण करून त्याचे मूल्यमापन करून वर्तमान परिस्थितीमध्ये त्याची प्रस्तुतता आणि त्याची उपयुक्तता यांबाबत सखोल चिंतन मनन आणि संशोधन करणे गरजेचे आहे यामध्ये जे अनेक अभ्यास विषय किंवा अभ्यासाचे घटक येतात त्यातीलच प्राचीन भारतीय आर्थिक विचार हा एक अतिशय महत्त्वाचा आणि मूलभूत असा विषय आहे अगदी आर्य चाणक्यांपासून ते त्यांच्याहीपूर्वी वेदकाळात गेलो तरी असे अनेक आर्थिक विचार सिद्धांतत्वे आणि व्यवस्था आढळून येतात की ज्या मधून आत्ताच्या आधुनिक अर्थरचनेला काहीतरी तात्विक सिद्धांतिक आणि मुलागामी असे मार्गदर्शन घडेल त्याचबरोबर कोणत्या गोष्टी टाळून आपल्याला कोणत्या गोष्टी नव्याने स्वीकाराव्या लागतील याचेही मार्गदर्शन त्यातून होऊ शकते ज्याप्रमाणे आपण संशोधनांमध्ये पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतो आणि त्यामधून संशोधनातील दरी शोधून काढतो संशोधनासाठी तिची वेगवेगळी मानके त्यातून आपण शोधतो अगदी त्याच पद्धतीने प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरांच्या अभ्यासामधून अनेक गोष्टी आपल्याला सापडू शकतील त्या दृष्टीने येत्या काळात होणारे संशोधन हे आपल्याला भावी विकास हा फक्त संख्यात्मक विकास न करता तो जास्तीत जास्त गुणात्मक शाश्वत चिरंतन आणि सर्वसमावेशी असा करता येईल आणि त्यातूनच आपल्याला कल्याणकारी समताधिष्ठित अशा समाजवादी रचनेची निर्मिती करता येईल तिची सर्वांना लोकशाहीची हमी देऊ शकेल.

९) संदर्भ ग्रंथसूची:-

1. प्रमोद भार्गव, आलेख-दुनिया के साथ साझा होगी भारतीय ज्ञान परम्परा, प्रवक्ता कॉम
2. श्री रामदास गौड़ा, आलेख भारतीय परम्परा और साहित्य का महत्त्व, अखण्ड ज्योति, वर्ष 1958.
3. प्रमोद भार्गव, आलेख-दुनिया के साथ साझा होगी भारतीय ज्ञान परम्परा, प्रवक्ता.कॉम
4. श्री रामदास गौड़ा, आलेख भारतीय परम्परा और साहित्य का महत्त्व, अखण्ड ज्योति, वर्ष 1958.
5. पण्डित मधुसूदन ओझा, भारतवर्ष: द इन्डियन नरेटिव ऐज टोल्ड इन इन्ड्रविजयाह, रूपा 2017.
6. दर्शनकोश, प्रगति प्रकाशन, मास्को 1980, पृष्ठ 226, आई एस बी एन 5-010009072
7. मिश्र, जयशंकर प्राचीन भारत का इतिहास पृ. 667
8. सत्यार्थ प्रकाश, किरण प्रकाशन 2015 आई एस बी एन 13:987-8189068783
9. पाणिनी कालीन भारतवर्ष पृ. 2 मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन ।

प्राचीन व मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण पद्धती 'गुरुकुल, विद्यापीठे व मदरसा'

डॉ. युवराज सुरवसे

शोधक मार्गदर्शक

(एम.ए., पीएच.डी., सेट)

छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स,
सोलापूर जि.सोलापूर

चंद्रज्योती रामदास भाजीभाकरे

संशोधक विद्यार्थिनी

(एम.ए.)

छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड
कॉमर्स, सोलापूर जि.सोलापूर

प्रस्तावना :

आज २१ व्या शतकात येणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाण्याचे सामर्थ्य समस्त मानवजातीला मिळाले ते शिक्षणातून! प्राचीन काळापासून शिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण अहे. ज्ञानप्राप्तीसाठी ज्ञानाची कवाडे उघडी आहेत. भारतीय शिक्षण पद्धती ही जगभरात अभ्यासाचा आणि कुतूहलाचा विषय आहे.

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती ही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासावर भर देणारी गुरुशिष्य परंपरेवर आधारित प्रणाली होती. जिथे शिक्षण, आश्रम, गुरुकुल आणि मंदिरामध्येपण दिले जात असे. या पद्धतीत संस्कार, मूल्ये, नैतिकता आणि व्यावसायिक कौशल्यासोबतच बौद्धिक विकासासाठी महत्त्व दिले जात असे. या शिक्षण पद्धतीमध्ये शिक्षण प्रकारच्या अभ्यासात विभागले गेले होते. विद्याभ्यास यामध्ये वैदिक विद्या व विधी विद्या यांचा समावेश होता. शास्त्राभ्यास या शाखेत धनूर्विद्या, भाला, गदा, तलवार या शास्त्रांचा अभ्यास व युद्धनीतीचा समावेश होतो तर शास्त्राभ्यासामध्ये राज्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, भाषाशास्त्र, वेदशास्त्र यांचा समावेश होतो. योगाभ्यास ही एक वेगळी अभ्यासशाखा आहे. यामध्ये हटयोग, राजयोग इत्यादींचा समावेश होतो.

वैदिक आणि बौद्ध धर्माच्या प्रभावाने ही शिक्षण पद्धती विकसित झाली. मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण हे प्रामुख्याने दोन संस्थांवर आधारित होते. एक म्हणजे मदरसे आणि दुसरा गुरुकुल. मदरसे म्हणजे आकराव्या शतकात स्थापन झालेल्या इस्लामीक कायदा शिकविण्यावर केंद्रीत होते. या शाळांना मुस्लीम शासक आणि श्रीमंत व्यापाऱ्यांचे पाठबळ होते. मुस्लीम राजवटीत शिक्षणाला आध्यात्मिक व धार्मिक प्रसार करणारे प्रभावी साधन म्हणून ओळखले जात होते.

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती :

शिक्षणविषयक संस्कारात विद्यारंभ व अक्षर स्वीकरण हे संस्कार आद्य होते. पाचव्या वर्षी प्राथमिक शिक्षणाचा आरंभ होवून मूल अक्षरे शिकू लागत. त्यावेळी हा संस्कार केला जाई. या वैदिक शिक्षण पद्धतीत गुरुंचे महत्त्व विशेष मानले आहे. गुरु हा शिष्याचा आध्यात्मिक पिता मानले जाई. इतके गुरुंचे स्थान महत्त्वाचे होते. अतिप्राचीन काळी लेखनकला अस्तित्वात नसताना गुरुच्या मुखातून आलेले ज्ञान ग्रहण केले जाई. केवळ अध्यापन तेवढाच गुरुचा कार्यभाग नव्हता तर शिष्याचा बौद्धिक, नैतिक आणि शारीरिक आरोग्य जपून सर्वांगीण विकास करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट होते.

'सा विद्या या विमुक्तये' या ध्येयवाक्यात प्राचीन आर्यांनी शिक्षणाविषयक आपला दृष्टीकोन व्यक्त केला आहे. विद्या हाच मनुष्य आणि पशू यामधील फरक आहे असे त्यांना वाटत होते. समाज विकासासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे जाणून गुरुकुल शिक्षण पद्धती निरंतर चालू ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

प्राचीन भारतीय शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये :

गुरुशिष्य परंपरेवर आधारित शिक्षण पद्धती ज्यामध्ये गुरुकुल, पाठशाळा आणि मठ यासारख्या ठिकाणी शिक्षण दिले जात असे. या पद्धतीत ज्ञान हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन मानले गेले व सर्वांगीण विकासाचे हेच उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवले गेले, तथापि आणखी काही उद्दिष्ट्ये या शिक्षण पद्धतीत दिसून येतात.

१. नितीमत्ता आणि मूल्यशिक्षण :

भारतीय संस्कार आणि संस्कृतीमध्ये मूल्यशिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले आहे. शिष्याच्या अंगी नम्रता, सत्य, शिस्त, स्वावलंबन, आदर, अहिंसा यांसारख्या मूल्यांची शिकवण देणे व त्याचा अंगीकार करून वैचारिक बदल घडविणे त्याचबरोबर चारित्र्यसंपन्न विद्यार्थी घडविणे हे या शिक्षणाचा हेतू होता.

२. ज्ञान आणि साक्षात्कार :

विद्या ही कल्याणाची गुरुकिल्ली तसचे इच्छापूर्ती करणारी कल्पकता आहे, असा विद्येचा गौरव केला जातो. शिक्षणामूळे देवक्रण, गुरुक्रण आणि पितृक्रण या तीन ऋणांपैकी गुरुक्रण हे ज्ञानप्राप्तीने फेडता येते. त्याचबरोबर अभ्यासाने आत्मज्ञानाचा साक्षात्कार होवून व्यक्तीमत्त्व विकासास मदत होत असे.

३. मोक्षप्राप्ती :

शिक्षण केवळ उपजिविकेसाठी नसून त्यात आध्यात्मिक पैलूंचा समावेश होता. या शिक्षणाचे अंतिम ध्येय मोक्षप्राप्ती म्हणजेच आध्यात्मिक मुक्ती प्राप्त करणे हे होते. त्यासाठी ज्ञान आणि नैतिक व आध्यात्मिक पैलू विकसीत करण्यावर भर दिला जात असे.

४. संस्कृतीचे जतन आणि प्रसार :

भारतामध्ये उत्कृष्ट वाङ्मय निर्माण केले होते, या वाङ्मयातून त्यांनी भारतीय शिक्षण पद्धतीचे वर्णन केले होते. या संस्कृतीच्या दृढीकरणाबरोबरच त्यांचा प्रसार व प्रचार करणे हा उदात्त हेतू होता.

५. स्त्री शिक्षण :

भारतीयांनी आपल्या शिक्षणाचे ध्येय ज्ञानसाधना, शील, आत्मविकास, व्यक्तीविकास व सामाजिक वारसांचे संरक्षण हे होते. त्यामुळे शिक्षणाच्या प्रसारासाठी व वारसा जतनासाठी स्त्रियांना शिक्षण देणे महत्त्वाचे होते. त्यामुळे स्त्रीशिक्षण ही संकल्पना तेव्हापासून अवलंबली गेली. त्यात स्त्रियाही मागे राहिल्या नाहीत. गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा, विश्ववरा, सिकता, घोषा, गोधा, निवासरी, अदिती अशा अनेक स्त्रिया प्राचीन काळात पंडिता होवून गेल्या.

६. कलाक्षेत्राचा विकास :

प्राचीन शिक्षणात स्थापत्य, शिल्प, चित्र, संगीत, नृत्य व नाट्य इ. कलांचा समावेश होता. औद्योगिक संघाच्या व्यवसाय संस्थामार्फत व काही विद्याकेंद्रामार्फत कलांचे ज्ञान दिले जात असे. राजगृही व मंदिरात रंगशाळा व नृत्यशाळा होत्या. या कलावंतांना राजाश्रय दिला जात व असे कलावंत कलेच्या ज्ञानदानाचे कार्य करत. वरील सर्व उद्दिष्टांबरोबरच उपजिविका, व्यक्तीमत्त्व विकास, भाषा, तत्त्वज्ञान, साहित्य यांसारख्या शाखांचा उत्कर्ष करणे ही प्राचीन शिक्षणाचे उद्दिष्ट्ये होती.

प्राचीन भारतीय शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती ही तिच्या अनेक वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांमूळे जगभरात एक विशेष ओळख टिकवून आहे. अध्यात्मशिक्षण, संस्कार, संस्कृती यांची रुजवण, चरित्र संवर्धन यांसारख्या वैशिष्ट्यांबरोबरच आणखी काही मुख्य वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

१. गुरुकुल पद्धत :

प्राचीन भारतात ज्ञानदानाचे कार्य आश्रमातून म्हणजेच गुरुकुलातून होत असे. गुरुकुलात विद्वान, ब्राह्मण ज्ञानदानाचे कार्य करत असत. गुरुकूले ही गावापासून खूप लांब म्हणजे वनात असत. अध्ययनार्थी हा सात-आठ वर्षांचा झाल्यानंतर त्याची मंज केली जात व त्यानंतर त्याला आश्रमात प्रवेश मिळत असे. गुरुकुलात राहण्याची जेवणाची सोय होत असे. प्रातःकाली लवकर उठून गुरुंच्या घरातील सर्व कामे आटोपल्यानंतर गुरु शिष्याला ज्ञान देत. लेखनची प्रथा फारशी प्रचलीत नसल्याने गुरुंच्या मुखातून मिळालेले ज्ञान शिष्य ग्रहण करत असत.

२. अभ्यासक्रम :

गुरु आश्रमात वेदांचे शिक्षण मोठ्या प्रमाणात दिले जात होते. वेदांचा अर्थ लावण्याची पद्धत ही त्या त्या

गुरुवर अवलंबून होती. वेदांनंतर सहा वेदांगे म्हणजेच व्याकरण, छंदशास्त्र, निरुक्त, ज्योतिष इत्यादींचे ज्ञान गुरुकुलात मिळत होते. त्याचबरोबर बिजगणित, भूमीती, युद्धनिती, राशीविद्या, विषविद्या, भूतविद्या यांचे शिक्षण दिले जात होते. शास्त्रीय विद्यांमध्ये वैद्यक शास्त्र, अर्थशास्त्र, खगोलशास्त्र, भौतिकशास्त्र, दंडशास्त्र, नितीशास्त्र हे विषय शिकवले जात. शिक्षण देताना गरीब-श्रीमंत असा भेदभाव केला जात नसे.

३. मौखिक परंपरा :

या काळात लेखन कला विकसित न झाल्या कारणाने मौखिक परंपरेने ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केले जात असे. कथाकथन, स्मरण, वैचारिक चर्चा आणि संवाद यातून शिक्षण दिले जात असे. वेद, पुराणे तोंडपाठ करण्यावर भर होता.

४. स्त्री शिक्षण :

स्त्री शिक्षण हे प्राचीन काळातील शिक्षणाचे महत्त्वाचे व ठळक वैशिष्ट्य होते. प्रारंभी ऋग्वेदात स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार होता. त्याकाळातील शिक्षणाने अनेक विदूषी घडल्या. त्याचा समाजालादेखील उपयोग झाला. स्त्रीयांनी त्यांच्या ज्ञानाची उपयोगीतता सिद्ध केली. कालांतराने मात्र स्त्रीयांचा शिक्षणाचा हक्क व स्वातंत्र्य नाकारले गेले.

५. व्यावसायिक कौशल्य आणि जीवन कौशल्य :

या काळात कला, उद्योग, व्यापार यांचे शिक्षण अन्तेवारी पद्धतीने दिले जात असे. नारदस्मृती या पुस्तकात याचा उल्लेख सापडतो. हे शिक्षण प्रत्यक्ष कारखाना, कामाची ठिकाणे इ. ठिकाणी दिली जात. विद्यार्थी आणि त्याच्या पालकांकडून कारखान्यात करार केला जात असे. वैद्यक नौका, लष्कर, हस्तकला, शिल्पकला इ. शिक्षण व्यावसायिक शिक्षणात दिले जात असे.

६. शिक्षण आणि विद्यार्थी यांचे नाते :

गुरुकुल शिक्षण पद्धती अस्तित्वात असल्यामुळे गुरु व शिष्य यांचे नाते अतिशय स्वच्छ व पवित्र होते. शिक्षक अध्यापन हा व्यवसाय नव्हे तर आयुष्यभराचे कर्तव्य म्हणून याकडे पाहत असत. गुरुंनी विद्यार्थ्यांना कुटुंबासारखे वागवले तर विद्यार्थ्यांनी गुरुंवर पूर्ण विश्वास ठेवला. गुरु केवळ विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानासाठीच नव्हे तर त्याचा संपूर्ण विकासासाठी आणि वर्तनासाठी देखील जबाबदार होते. या खोल बंधानामुळेच शिक्षण हे शैक्षणिक सीमांच्या पलिकडे भरभरटीला आहे.

निष्कर्ष :

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती केवळ माहिती पोहचविण्याचे एक साधन नव्हते तर संपूर्ण जीवन प्रशिक्षण प्रणाली होती. गुरुकुल प्रणालीपासून तक्षशिला, नालंदा यांसारख्या जागतिक विद्यापीठांपर्यंत मौखिक परंपरापासून ते व्यावसायिक प्रशिक्षणापर्यंत ज्ञान आणि नितीमत्ता यांचे संतुलन दिसून आले. या शिक्षणाने आध्यात्मीक विकास आणि वैज्ञानिक प्रगतीचा पाया घातला. जगभरातील शिक्षणप्रणाली शिक्षण क्षेत्रातील प्रगतीसाठी मार्ग शोधत असताना प्राचीन भारतीय शिक्षण मात्र मौल्यवान मार्गदर्शनाची धडे देते.

□ विद्यापीठे :

भारतात प्राचीन काळी कानाकोपऱ्यात शिक्षाची असंख्य केंद्रे वसली गेली होती. अगदी लहान लहान तर किती होती याची गणतीच नाही. यातील बहुतांशी विद्याकेंद्रे आसूरी वृत्तीच्या धर्माद मुसलमान आक्रमकांनी उध्वस्त करून टाकली. ज्ञातकेंद्रांच्या या अपरिमीत हानीचे दुष्परिणाम आपण आजही भोगत आहोत. प्राचीन भारत हा शिक्षणात अग्रेसर होता. भारतीय शिक्षण पद्धत जगनमान्य होती. आजसारखी तरुण पिढी तेव्हा शिक्षणासाठी विदेशात जात नव्हती. उलट विदेशातूनच असंख्य जिज्ञासू ज्ञानार्जनासाठी भारतीय विद्यापीठात येत असत. काही महत्त्वाची प्राचीन भारतीय विद्यापीठे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. तक्षशीला :

तक्षशीला विद्यापीठाला भारताची बौद्धिक राजधानी म्हणून ओळखले जाते. तक्षशीला हे जगातील पहिले विद्यापीठ मानले जाते. या विद्यापीठाने बाराशे वर्षे ज्ञानदानाचे प्रचंड मोठे कार्य केले. जातक कथांमध्ये तक्षशीला विद्यापीठाविषयी बरीच माहिती मिळते. त्या काळात म्हणजे अंदाजे एक सहस्र वर्षे तक्षशीला ही संपूर्ण भारतखंडाची राजधानी होती. तिची ख्याती ऐकूनच आर्य चाणक्य व पाणिनी तक्षशीलेला जोडले गेले.

२. नालंदा :

भारतीय इतिहासातील आणखी एक प्राचीन विद्यापीठ म्हणजे नालंदा विद्यापीठ होय. जे पाचव्या शतकात भारतातील बिहारमध्ये स्थापन झाले. येथे बौद्धग्रंथ, तर्कशास्त्र, व्याकरण, वैद्यकशास्त्र आणि गणिताचे अभ्यासक्रम उपलब्ध होते. या विद्यापीठात धर्मगुरु नावाचे एक मोठे ग्रंथालय होते, जे त्याचा प्रचंड हस्तलिखित संग्रहासाठी प्रसिद्ध होते. तेथे संपूर्ण आशियातील शिक्षणतज्ज्ञ अभ्यास करत आणि शिकवत असत. चिनी यात्रेकरू आन-झांग हा नालंदा विद्यापीठाचाच विद्यार्थी होता.

३. विक्रमशीला :

भारतातील बिहारमधील बौद्ध विद्वत्तेचे एक महत्त्वाचे केंद्र राजा धर्मपाल यांनी स्थापन केले. तांत्रिक बौद्ध धर्मातील विशेष शिक्षणासाठी ते प्रसिद्ध झाले. नालंदा येथील शैक्षणिक कामगिरीत घट झाल्याचे मानले जात असल्याने विक्रमशीला विद्यापीठाची स्थापना झाली. विद्यापीठात कडक प्रवेशप्रक्रिया होती.

४. वल्लभी :

सहाव्या ते बाराव्या शतकापर्यंत आधुनिक गुजरातमध्ये असलेले वल्लभी विद्यापीठ हे एक महत्त्वाचे शैक्षणिक केंद्र होते. येथे राजशास्त्र, कायदा आणि अर्थशास्त्र या विषयांचे शिक्षण दिले जात असे. या विद्यापीठाच्या विद्वत्तापूर्ण योगदानामुळे आणि उच्च शैक्षणिक दर्जामुळे वल्लभी विद्यापीठाची तुलना नालंदा विद्यापीठाशी केली जात असे.

५. शारदापीठ :

सध्या पाकिस्तानातील काश्मीरमध्ये स्थित असलेले शारदापीठ हे शिक्षणाचे एक पवित्र मंदिर होते. हिंदू तत्त्वज्ञान, व्याकरण आणि कलांच्या अभ्यासासाठी एक आवश्यक स्थान असण्याव्यतिरिक्त शारदालीपीच्या निर्मितीमध्ये या विद्यापीठाने महत्त्वाची भूमिका बजावली. शारदापीठातील विद्वान पुजारी आणि ऋषींकडून ज्ञान मिळविण्यासाठी संपूर्ण भारतभरातून विद्वान येत असत. हिंदू परंपरेतील महाशक्ती पिठांपैकी एक असल्याने शारदापीठाचे धार्मिक महत्त्वदेखील मोठे होते.

प्राचीन भारतात वरील विद्यापीठांप्रमाणे धान्यकटक, वंगी, श्रीपर्वत इ. अनेक विद्यापीठे ज्ञानदानाचे कार्य करत होते. प्राचीन भारतीय विद्यापीठांतून विद्यार्थ्यांना जे शिक्षण मिळत होते ते आदर्शवत होते. शिक्षणातून मानवाला मानव म्हणून कसे जगावे याचा बोध मिळत होता. आदर्श मानव निर्माण करणे हे या प्राचीन विद्यापीठाचे ध्येय होते. परदेशातून अनेक विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेण्यासाठी येत होते आणि ज्ञान घेवून ते स्वदेशात परत जात होते. हे या प्राचीन विद्यापीठांचे योगदान होते.

□ मध्ययुगीन भारतीय शिक्षण पद्धती :

मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण प्रामुख्याने धर्म आणि जातीवर आधारित होते. ज्यामध्ये ब्राह्मण सर्वात जास्त शिक्षित होते. औपचारिक शिक्षण गुरुकुल आणि मदरश्यांमधून दिले जात असे. अभ्यासक्रमात धार्मिक शास्त्रे, व्याकरण तर्कशास्त्र आणि गणिते यांचा समावेश होता. भक्तीचळवळींसारख्या अपवादांसह महिलांना शिक्षणाची मर्यादीत संधी होती. त्याचबरोबर शिक्षण हे रोजगाराशी देखील जवळून जोडले गेलेले होते.

या काळातील शिक्षण प्रामुख्याने दोन संस्थांवर आधारित होते. १. मदरसे २. गुरुकुल यांमधून मिळणारे शिक्षण मोफत होते; परंतु विद्यार्थ्यांना कठोर नियम आणि कायदे पाळावे लागत होते. साधे आणि शिस्तबद्ध जीवन

जगावे लागत. मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही अत्यंत प्रगत होती. त्यामुळे भारतात आधुनिक शिक्षणाचा मार्ग मोकळा झाला. या काळात तत्त्वज्ञान, साहित्य आणि विज्ञान यांसारख्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देणारे काही उल्लेखनीय विद्वान होऊन गेले. ज्यांनी जागतिक स्तरावर आपल्या ज्ञानाचा अमीट ठसा उमटवला आहे. या काळात शिक्षण हे धर्मप्रसाराचे एक महत्वाचे साधन बनले आणि इस्लामी व भारतीय पारंपरिक शिक्षण पद्धतींचा मिलाफ झाला. मध्ययुगीन काळातील शिक्षण व्यवस्था प्रामुख्याने इस्लामीक आणि मुघल व्यवस्थेवर केंद्रित होती.

□ मध्ययुगीन भारतीय शिक्षणाची उद्दिष्टे :

या काळातील शिक्षणाचा मुख्य हेतू धार्मिक शिक्षण, इस्लामधर्माचा प्रसार करणे होते. इस्लामिक शिक्षण, त्याची तत्वे आणि सामाजिक परंपरांचा प्रसार करणे होते. शिक्षण व्यवस्थेचा उद्देश लोकांना धार्मिक वृत्तीचे बनवणे हा होता.

१. धार्मिक आणि आध्यात्मिक विकास :

व्यक्तीला धार्मिक तत्वे, कायदे आणि सामाजिक अधिवेशनांचे ज्ञान देऊन आध्यात्मिक आणि बौद्धिक विकास साधणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते.

२. इस्लामचा प्रचार :

मुस्लिम शासकांच्या काळात शिक्षण हे इस्लाम धर्माचा प्रसार करण्याचे एक प्रभावी साधन बनले, ज्यामुळे धर्मांतरीत होऊन नवीन सामाजिक रचना निर्माण होण्यास मदत झाली. मुस्लिम काळात मक्तब आणि मदरसे यांसारख्या शिक्षण संस्थांची स्थापना झाली.

३. ज्ञानाचा प्रसार :

महंमद पैगंबरांनी ज्ञानाला अमृत म्हटले आहे. ज्ञान हेच भक्तीची साधना आहे असे प्रतिपादन केले आहे. ज्ञानाच्या प्रकाशातच व्यक्ती धर्म, अधर्म यांची निवड करू शकतो. जन्मभर ज्ञानाचा शोध घेत रहावे. ज्ञान मिळवणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. याची जाणीव ही शिक्षणाने करून दिली. त्याचबरोबर जो अधिक ज्ञान मिळवितो त्याला ईश्वराचा मार्ग सापडतो. तो खरा धार्मिक बनतो. तोच परमेश्वराविषयी बोलू शकतो, त्याची स्तुती करू शकतो. ज्ञानामुळे अयोग्य व वाईट गोष्टी टाळता येतात. दुःख कसे टाळावे हे समजते. जीवनात उदात्त व उत्तम स्थिती निर्माण करता येते. सुखाने राहता येते. महंमदाच्या या उपदेशाला कार्यवाहीत आणण्यासाठी मुस्लीम शासकांनी ज्ञानाचा प्रसार केला.

४. नितीमत्तेची वाढ करणे :

इस्लामचे कायदे, सामाजिक परंपरा, राज्यशास्त्राची तत्वे यावर आधारलेल्या इस्लामी नितीतत्त्वांचा पुरस्कार करून समाजाची नितीमत्ता वाढविणे हा शिक्षण देण्यामागे हेतू होता. पैगंबरांनी अरबांच्या टोळ्यातून धर्माचा प्रसार केला. अरबांचे जीवन अस्थिर, अनितीमान, अन्यायी व रानटी स्वरूपाचे होते. त्याऐवजी एक सुखी व सुरक्षित जीवन जगता यावे म्हणून नितीमत्तेचे संस्कार शिक्षणाद्वारे द्यावे असे ठरविले गेले होते.

५. ऐहिक जीवनात प्रगती साधणे :

मुसलमान लोकांनी धार्मिक व व्यवहारिक जीवनाची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला. मुस्लीम धर्म पारलौकिक जीवनाची फारशी चर्चा करत नाही. त्यांचा असा विश्वास आहे की ऐहिक जीवन सुखासमाधानाने जगायचे असते व सर्व प्रकारच्या सुखांचा उपभोग घ्यायचा असतो. ऐहिक जीवनाची उन्नती साधने हा शिक्षणाचा विशेष हेतू होता. शिक्षण जीवनाला समांतर होते. शिक्षणामुळे व्यक्ती स्वावलंबी व सुखी व्हावा हा हेतू होता.

६. राज्याला स्थिरता प्राप्त करून देणे :

इस्लामांचे राज्य परकीयांवर हिंदूवर होते. त्यांची सहानुभूती मिळावी, त्यांना राज्यकर्त्यांचे श्रेष्ठत्व कळावे. यासाठी शिक्षण देण्याचा हेतू मनात बाळगून शिक्षण व्यवस्था व राजकीय धोरण आखले गेले. विद्यार्थ्यांमध्ये सूस शक्तींचा विकास धर्माचा प्रसार, ऐहिक प्रगती साधणे, राज्याला मजबूती प्राप्त करून देणे इत्यादी उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून इस्लामी शिक्षणव्यवस्था कार्यरत झाली होती.

□ **मध्ययुगीन भारतीय शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :**

मध्ययुगीन शिक्षणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे दोन भिन्न प्रणाली अस्तित्वात होत्या. हिंदू लोकांच्या शिक्षणासाठी गुरुकूल व इस्लाम शिक्षणासाठी मदरसे होते. शिक्षण मुख्यत्वे धार्मिक होते. त्यात विद्यार्थ्यांना विशिष्ट भाषेत आणि धार्मिक ग्रंथांचे शिक्षण दिले जात असे. विद्यार्थ्यांचे गुरुंसोबत राहणे, शिक्षकांवर अवलंबून राहणे हे देखील महत्त्वाचे पैलू होते.

१. धार्मिक आणि सामाजिक केंद्रीकरण :

शिक्षण हे मुख्यत्वे धर्म आणि सामाजिक वर्गांवर आधारीत होते. भारतात ब्राह्मण सर्वाधिक शिक्षित होते. मुस्लीम धर्माच्या शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट्य इस्लामीक तत्त्वांचा प्रसार व प्रचार करणे हे होते. त्यामुळे ग्रंथालयात इस्लाम धर्माची पुस्तके ठेवली गेली. ग्रंथालयांची वाढ केली गेली. हिंदूंच्या ग्रंथांची फारसी, अरबी भाषांमध्ये भाषांतरे केली गेली. त्याचबरोबर उर्दू भाषा उदयाला आली ती शिक्षणाचे माध्यम बनली.

२. मर्यादीत स्त्री शिक्षण :

महम्मद पैगंबरांनी सांगितलेल्या तत्त्वांप्रमाणे स्त्रियांनी शिकले पाहिजे हे जरी असले तरी स्त्रियांचे शिक्षण हे लिहिण्या वाचण्यापुरतेच मर्यादीत होते. पडदा पद्धतीमुळे स्त्रियांची हजेरी नियमीत नसे. प्रौढ स्त्रियांनी 'कुराण-गुलीस्ता-बोस्ता' या पुस्तकांचा अभ्यास करावा लागे. श्रीमंत व उच्च कुलातील स्त्रियांना शिकविण्यासाठी खाजगी शिक्षकांना बोलावले जाई. त्यांना गृहशास्त्र, नृत्य, संगीत, धार्मिक शिक्षण हे विषय शिकवले जात. अल्लमशची मुलगी गुलबदन ही विविध शास्त्रात प्राविण्य मिळविलेली स्त्री होवून गेली; पण अशिक्षित स्त्रियांची संख्याही मोठी होती. राजघराण्यातील कुलीन व गर्भश्रीमंत घराण्यातील मुलींचेच शिक्षण होत होते.

३. रोजगाराभिमुख शिक्षण :

भारतात अनेक सुंदर वस्तूंचे उत्पादन होत असे त्यामुळे अनेक परकीय व्यापाऱ्यांचे लक्ष भारताकडे लागले होते. कलाकौशल्याच्या वस्तू, निरनिराळे दागिने, गालीचे, मलमल, सुंदर रेशमी कापड, शिल्पकलेतील विविध वस्तू निर्माण करण्याचे कौशल्य भारतात होते. मुस्लीमांच्या काळात या कलांना उत्तेजन मिळाले. तांत्रिक शिक्षणाच्या या पद्धतीचा फायदा कौशल्यवाढीसाठी झाला. पित्याचा धंदा मूलगा करत असल्यामुळे पिता आपल्या मूलाला धंद्यातील कौशल्य मुक्तपणे शिकवत असे. अनुकरण, निरीक्षण, सराव या अध्यापन पद्धतीने तांत्रिक कौशल्य वाढीस लागले. ललीतकलांचे शिक्षणही घरगुती पद्धतीने चाले. फार पैसा खर्च न करता पिढीजात शिक्षण पद्धतीमुळे उत्तम कलाकार घडू लागले. त्यानंतर अनेक धन्वंतांनी या कलांना व कलाकारांना आश्रय दिला.

४. शिस्त व नियम :

शिक्षणात शिस्त ही अतिशय महत्त्वाची होती. नियमांचे उल्लंघन केल्यास कठोर शिक्षा केली जात असे. जसे की शाळेनंतरही थांबविणे, विशिष्ट धडा पुन्हा लिहिण्यास सांगणे, ओणवे उभे करणे, छडीने मारणे इ. शिक्षा प्रचलीत होत्या. विद्यार्थ्यांनी चांगली कामे केली तर त्यांचे कौतुकही केले जाई. बक्षीसेही दिली जात. समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्तींकडून विद्यार्थ्यांचा सन्मान केला जाई.

५. वसतीगृह :

शिक्षण पद्धती वसतीगृह गावात असत. वसतीगृहांची सोय मदरसांसाठी असे. यासाठी सरकारी जहागीरी वतने दिली जात असत. त्यातून जेवण, राहण्याची मोफत सोय केली जात असे. तेल-वात, बिछाना, बैठका, लेखनसाहित्य इ. सर्व सोई उपलब्ध करून दिल्या जात असत. वसतीगृहात तलाव, रुग्णालये, व्यायामशाळा इ. सोयी केलेल्या असत. मुलांना उत्तम प्रकारचे अन्न देण्यात येई. याशिवाय फळे, भाजीपाला, दूध यांचीही व्यवस्था असे. शिक्षकांच्या सहवासाचा फायदा विद्यार्थ्यांना मिळत असे.

प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या काही संस्था :

□ खाजगी वर्ग

- ☐ खाजकाई
- ☐ दरगाह
- ☐ कुराण स्कूल
- ☐ फारसी स्कूल
- ☐ फारसी – कुराण स्कूल

मदरसा व मक्तबे याबरोबरच वरील काही संस्थामध्येही शिक्षण दिले जात असे.

मदरसा :

प्राथमिक शिक्षण संपल्यानंतर विद्यार्थी मदरसामध्ये प्रवेश करत असत. मदरसा म्हणजे काही अंशी माध्यमिक शाळा व काही अंशी महाविद्यालयेच होती. मदरसा हा शब्द अरबी भाषेतील 'दरस' या शब्दापासून आला आहे. दरसचा अर्थ भाषण, व्याख्यान असा आहे. त्यामुळे मदरशात शिक्षणासाठी व्याख्यान पद्धतीचा वापर करण्यात येत असे. मदरसा हा उच्च शिक्षणाचे केंद्र मशिदीशी संलग्न होत व मदरशांची स्थापना शासन व धनिक विद्याप्रेमी व्यक्ती यांचा सक्रीय सहकार्यातून होत असे. येथे शिक्षणाचे माध्यम फारसी होते. आग्रा, दिल्ली, लाहोर, अजमेर इत्यादी ठिकाणी मदरसा विखुरल्या होत्या व नावारुपालाही आल्या होत्या. मदरस्यांमध्ये शिक्षण पूर्ण करणाऱ्याला सरकारी नोकरीतील वरच्या दर्जाच्या जागांसाठी निवडले जात असे. कुराणाचा सांगोपांग अभ्यास, त्यावरील भाष्ये, महंमदांची वचने, इस्लामी कायदा इत्यादी विषय महत्त्वाचे होते. मदरसातील अभ्यासक्रम दहा ते बारा वर्षांचा असे. एका मदरशामध्ये सामान्यपणे दोन विषय शिकविण्याची सोय केली जात असे. दिल्ली येथील मदरशात काव्य व संगीत, सियालकोट मधील मदरशामध्ये गणित व ज्योतिषशास्त्र, रामपूर येथे ज्योतिषशास्त्र व अर्थशास्त्र यांचे शिक्षण शिकविले जात. अभ्यासक्रम समाधानकारक पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांना बक्षीसे, प्रमाणपत्र दिले जात. त्यांचा गौरव केला जाई. साहित्याच्या विद्यार्थ्यांना 'काबील', धर्मशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना 'आलीम' तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांना 'फाजील' अशा पदव्या प्रदान करीत.

निष्कर्ष :

मध्ययुगीन शिक्षणाचा आत्मा जरी धर्मप्रसार असला तरी शिक्षणाचा रोख समाजसुधारणेवरच होता. याच काळात हिंदू-मुस्लीम संस्कृतीचा संकर होवून दोघांमध्ये ऐक्याची संधी प्राप्त झाली. या काळातील शिक्षण पद्धतीमध्ये प्रांतीय भाषांची उपेक्षा, सुसंगत शैक्षणिक धोरणांचा अभाव, व्यापकतेचा अभाव, कठोर शिक्षा यांसारख्या उणिवा असल्या तरी अनेक चांगल्या गोष्टी होत्या. उर्दू भाषा निर्माण झाली. शिक्षणाला नैतिकतेची जोड मिळाली. असे अनेक सकारात्मक बदल या शिक्षण पद्धतीमुळे झाले.

समारोप :

प्राचीन शिक्षण तत्त्वज्ञान, गणित, विज्ञान, साहित्य आणि कला यांसारख्या विस्तृत विषयांवर लक्ष केंद्रित केले. शिक्षण बहुतेकदा सुसंस्कृत नागरिक आणि विचारवंत निर्माण केले गेले. तर मध्ययुगीन शिक्षणात शास्त्रीय ग्रंथांचा समावेश होता. धर्मशास्त्रात विषय मध्यवर्ती होता.

प्राचीन भारतीय शिक्षण व मध्ययुगीन शिक्षण पद्धतीचे उद्दिष्ट ज्ञान देणे आणि व्यक्तींचा विकास करणे हे होते; परंतु त्यांच्या रचना, आशय आणि उद्देशांमध्ये लक्षणीय फरक होता. जो त्यांच्या काळातील सामाजिक मूल्ये आणि गरजा प्रतिबिंबित करतो.

संदर्भसूची :

१. प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती, प्रो. अनंत सदाशिव आळतेकर
२. प्राचीन भारतीय शिक्षा और शिक्षाशास्त्र, डॉ. नथुलाल गुप्ता

३. प्राचीन भारत में उच्च शिक्षा, प्रो.आर.पी.पाठक
४. इतिहास शिक्षण एक आधुनिक दृष्टीकोन, प्रो.सदीप पाटील
५. शिक्षण आणि शांती, शोभा भागवत
६. प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय शिक्षण पद्धती, सदाशिव वेबसिरीज
७. प्राचीन व मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, द युनिक टीम
८. मध्ययुगीन शिक्षणाचा इतिहास, प्रो.देशपांडे व माळी
९. प्राचीन भारतीय व मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण पद्धती, प्रा.डॉ.भामरे नानाजी दागा

Category

INDEXED JOURNAL

SUGGEST JOURNAL

JOURNAL IF

REQUEST FOR IF

DOWNLOAD LOGO

CONTACT US

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	<u>2015 : 3.452</u>

Research Journey

Inst

SJIF 2019:

6.625

Previous evaluation SJIF

2018: 6.428

2017: 6.261

2016: 6.087

2015: 3.986

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Get Involved

Home

Evaluation Method

Journal List

Apply for Evaluation/Free Service

Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey

ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676